

חידושי תורה ופנינים בעניני פסח

ממו"ר מרן ראש הישיבה

רבי חיים שלמה ליבוביץ זצוק"ל

חידושי תורה ופנינים בעניני פסח ויו"ט
עובדות והנהגות ששמענו מפי מו"ר
מרן ראש הישיבה הגר"ש ליבוביץ זצ"ל
(בשנים האחרונות)

נ.ב. העובדות הם חלק מהעובדות ששמענו שנכתבו לע"ע
ובאופן לא מסודר ועוד חזון למועד בעזי"ת.
ויש לציין שחלק מהעובדות לא נכתבו מיד בסמוך לאמירתם,
ויתכן שאינם מדויקים דים, והאחריות על הכותבים בלבד.

ובקשתנו שטוחה שמי שיש בידו, דברים ממו"ר הן בהלכה הן באגדה הן עובדות על רבותינו, שישלחם
אלינו, ויהיה לתועלת הרבים

0527121939345

0527121939

<0779101352@okmail.co.il

תוכן ענינים

- . הפטרת שבת הגדול
- . שליחות ע"י קטן בבדיקת חמץ
- . נוסח ביטול חמץ
- . בדין גזול חמץ עכו"ם ע"מ לשורפו
- . תוספת יו"ט לגבי קרבן פסח
- . בדין שחיטת בעלים בקרבן פסח
- . בדין שליחות במילת זכריו ועבדיו
- . בענין ד' כוסות
- . בדין מצה גזולה, ובדין שימור לשם מצה
- . שימור לשם מצה במצה ובמנחות
- . בדין מצות צריכות כוונה במרור
- . בדין ברכת הלל בליל פסח
- . בדין מזכירים יציאת מצרים בלילות
- . בדין קרבן ראיה לאחר מיתה
- . ביאורים ופנינים על סדר ההגדה
- . ביאורים על סדר תפילת יו"ט
- . עובדות והנהגות

חידושי תורה בעניני פסח וי"ט

הפטרת שבת הגדול

שמעתי מהגרי"ז על מה דכתיב בתחילת ההפטרה וערבה לה' מנחת יהודה וירושלים וכו', דצ"ב מה דכתיב כאן שיהי' לעתיד לבוא ריצוי מיוחד על הקרבנות, ואמר דקאי על מה דכתוב קודם בפסוק ג'

"וישב מצרף וטהר את בני לוי כזהב וככסף והיו לה' מגישי מנחה בצדקה", ובגמ' בקידושין דף ע"א ע"א דרשו על פסוק זה, אמר ר' יהושע בן לוי כסף מטהר ממזרים שנאמר וישב מצרף וכו', ובפשוטו טהרת הממזרים יהי' ע"י שיהיו מעורבים ולא נדע מיהו ממזר, וההיתר יהי' מדין ספק ממזר מותר, אולם הקשה הגרי"ז דזה שייך רק על האיסור ממזר דנאמר בזה דספק ממזר מותר אולם הא כל ספק ממזר הוא גם ספק חלל ובחלל אין הדין דספק חלל מותר.

ואמר הגרי"ז דהנה בגמ' בקידושין דף ס"ו ע"ב איתא דכהן שהיה מקריב ע"ג מזבח ונודע שהוא בן גרושה עבודתו כשרה וילפינן לה מקרא דברך ה' חילו ופעל ידו תרצה אפי' חולין שלו תרצה, וא"כ י"ל דלגבי הדין חלל טהרת הממזרים יהי' מהדין חלל שלא נודע פסולו דנאמר ריצוי מיוחד דפעל ידו תרצה אפי' חולין שלו.

וא"כ י"ל דזהו מה דכתיב וערבה לה' מנחת יהודה דקאי על קרא דלעיל מינה דוישב מצרף וטהר את בני לוי דקאי על מה דכסף מטהר ממזרים, דבזה צריך לריצוי מיוחד כדי להתיר הספק חללות לעבודת הכהונה מהדין דכהן שלא נודע פסולו מקרא דברך ה' חילו, וזה דכתיב וערבה לה' דיהי' כאן ריצוי מיוחד.

שליחות ע"י קטן בבדיקת חמץ

בגמ' בפסחים דף ד' איתא הכל נאמנן על הבדיקה אפי' קטנים ואפי' נשים, ובגמ' מסיק התם דטעמא דנאמנים כיון דבדיקת חמץ מדרבנן מש"ה הימנהו. ולכא' צ"ע דאף דאיכא נאמנות לקטן דעשה הבדיקה מ"מ איך הבעלים קיים מצוות הבדיקה והלא אין שליחות לקטן.

ולכא' היה אפשר"ל דאה"נ דלא מקיים המצווה ע"י בדיקת הקטן משום דאין שליחות לקטן, ורק דמ"מ ע"י שבדק הקטן נעשה הבית בדוק והוי כמקום שאין מכניסין בו חמץ ותו אין חייב בבדיקה, אבל אה"נ דמצווה אינו מקיים. אולם בפשוטו משמע דלכתחילה יכול לשלוח קטן לעשות הבדיקה, וע"כ דזהו משום דמקיים הבדיקה ע"י הקטן, וצ"ע דאיך מקיים מצוות הבדיקה ע"י הקטן הא אין שליחות לקטן.

ותירץ הגר"ד דאיכא ב' דיני מצוות בתורה, חדא דהמצווה היא גוף המעשה, ובזה צריך שליחות דיחשב למעשה של המשלח, וכגון בקביעות מזוזה דהמצווה הוי גוף המעשה של הקביעת מזוזה. ואיכא עוד דין מצווה דבזה העיקר הוא התוצאה ולא גוף המעשה ובזה לא צריך שליחות לקיום המצווה, וכגון המצווה של פריעת בע"ח, דאפי' אם לא הוא עשה המעשה ג"כ קיים המצווה דהעיקר הוא התוצאה מה שהחוב נפרע, וכן לענין מעקה ג"כ א"צ שליחות לקיים המצווה, דגם מצות מעקה עיקר המצווה היא התוצאה שיהיה מעקה, ולא עשיית המעקה.

וא"כ י"ל דגם מצות בדיקה אין המצווה גוף המעשה הבדיקה והעיקר הוא מה דהבית נעשה בדוק ע"י הבדיקה, וא"כ ל"צ שליחות על קיום מצוות בדיקה אלא העיקר מה שהבית נעשה לבדוק ע"י הבדיקה.

נוסח ביטול חמץ

שמעתי מהגרי"ז אמר שצריך להקפיד כשאומר הנוסח של חמירא וחמיעא שיבין מה שאומר, [שחמירא הוא לשון חמץ וחמיעא הוא לשון שאור], דאם אינו מבין מה שאומר אף שבלבו הוא רוצה שיתבטל לא מהני. וכנראה שדימה דין זה לדין גמר בלבו להוציא בשפתיו בתרומה ובהקדש, דהדין דהיכא שלא חל מה שבפיו לא חל גם מה שבלבו.

אבל נראה לדון בזה, דהנה ידועים דבריו של רע"א שהקשה על הר"ן שכתב דהטעם דתקינן חכמים לבדוק ולא סמכו על הביטול, דהוא משום שחששו שמא לא ביטלו יפה. ורע"א (בשו"ת קמא כ"ג) הקשה על הר"ן, דאם כל החשש שמא לא יבטל בלבו יפה, שיתקנו שיאמר בפיו שהוא מבטל וממילא אפי' אם בלבו לא יבטלנו יפה לא אכפת לן דהרי דברים שבלב אינם דברים. ותי' וז"ל וצ"ל כיון דבאמת לשון ביטול לא הוי הפקר ממש רק גילוי דעת למה שבלבו, שאינו חושבו ושנחשב לו כעפרא, וכיון דאנו דנין על מה שבלבו, דהיינו בדרך גילוי מלתא מה שבדעתו, ואם בדעתו אינו כן אין הביטול כלום.

וביאר הגרבי"ד את דבריו, דהנה אע"פ דיש עוד דברים בתורה שחלים במחשבה כגון תרומה והקדש, אבל מ"מ אם יאמר בפיו שעושה תרומה וכו', ובלבו לא ירצה יחול מדין דברים שבלב אינם דברים. והחילוק הוא, דהתם אף שחל במחשבה מ"מ כשעושה בפיו יש חלות עשיה לפנינו ע"י פיו וממילא גם כשחושב בלבו להיפך לא אכפת לן דדברים שבלב אינם דברים, דהרי בתרומה והקדש אף שיש קרא מיוחד לרבות שחל במחשבה, אבל כשעושה בפיו יש כאן עשיה בפיו וממילא מה שחושב בלב הוי דברים שבלב. משא"כ בביטול דמה שחל בלב לא צריך ילפותא ע"ז, אלא אדרבה לא צריך בזה כלל דיבור, וא"כ גם כשעושה בפיו אין כאן חלות מעשה ע"י פיו אלא רק גילוי דעת בלחוד, וא"כ לא שייך לומר דיש כאן מעשה לפנינו ומה שחושב בלבו יהיה דברים שבלב.

ועפ"י דבביטול גם כשאומר בפיו אין חלות עשיה בפיו אלא פיו הוא רק גילוי דעת בלחוד, יש לדון במה שאמר הגרי"ז שבביטול יש הדין דגמר בלבו להוציא בשפתיו, די"ל דדין גמר בלבו להוציא בשפתיו שייך רק בתרומה והקדש דיש שם דין עשיה ע"י הדיבור, וכשרוצה לעשות בפיו צריך לחול ע"י הדיבור ולא חל ע"י מחשבתו. אבל בביטול חמץ שאין דין עשיה ע"י פיו אלא פיו הוא רק גילוי דעת, א"כ אף שאומר בפיו אין כאן עשיה בפיו, ויכול לחול ע"י מה שבלבו.

בדין גזילת חמץ עכו"ם ע"מ לשורפו

א' שאל את מו"ר איך הדין במי שמוצא חמץ של עכו"ם בביתו, [כגון חמץ המכור לעכו"ם] אי מותר להוציאו מביתו ע"מ לשורפו, דלכאוי נעשה גזלן בשעה שגביה ומוציאו מרשותו דקיי"ל דגזל עכו"ם אסור ומתחייב באחריות כדמבואר בתוס' בפסחים דף כ"ט ע"א, וא"כ עובר מיד על ב"י וב"י, ואפי' דלוקחו רק ע"מ לשורפו מ"מ הא קיי"ל דגזל ע"מ לאבד הוי גזלן, ומתחילה אמר מו"ר ע"פ מש"כ הגר"ח בספר בהלכות חובל ומזיק, דגזל ע"מ להזיק נעשה גזלן רק באופן שחייב על ההיזק מדין מזיק, דבכה"ג מצטרף מעשה ההיזק למעשה הגזילה ונעשה לגזלן, אולם באופן שלהיזק אין דין מזיק לא נעשה גזלן, והוכיח כן ממה דאיתא בירושלמי ב' הכונס דהא דתנן הוציאה ליסטים חייבים ה"מ בשהוציאה לגזילה אבל אם הוציאה לאבדה הלסטים פטורים, וא"כ פשוט דה"ה דגם בגזל עכו"ם ע"מ להזיקו דכיון דעל ההיזק א"א לחייבו כיון שמזיק עכו"ם פטור ממילא לא נעשה גזלן,

[ואח"כ הראו למו"ר דבספר שבה"ל [להגרש"ה ואזנר זצ"ל] כ' לדינא דמי שמצא בביתו חמץ בפסח ששיך לעכו"ם אסור להגביהו כדי לשורפו דנעשה גזלן כנ"ל ועובר בבל יראה מיד, ולכן העצה היחידה אי רוצה לבער [וכגון אם אינו רוצה לסמוך על המכירת חמץ], שישורף החמץ במקומו אבל לא יגביה כלל],

אולם אח"כ אמר מו"ר דבאמת יש לדון אם אפשר לדמות הנדון הנ"ל לדברי הגר"ח כדי להתיר להגביהו ע"מ לשורפו, דהנה על עצם חידשו של הגר"ח דדין גזל ע"מ להזיק הוא רק באופן שלהיזק יש לו דין מזיק, כבר נתקשו ע"ז מגמ' ערוכה בב"ק דף צ"ח אמר רבה הזורק מטבע של חבירו לים הגדול באופן שהמים היו צלולים פטור מאי טעמא אמר הא מנח קמך ומסיק התם דהני מילי דאדייה אדויי אבל שקליה בידיה מיגזל גזליה, ולכאורה לפי דברי הגר"ח צ"ע אמאי ששקליה בידיה חייב מדין גזילה, והא התם לא הוי רק גזל ע"מ להזיק, ומצד הדין מזיק התם לא הוי רק גרמא, ולפי הגר"ח לדין גזל ע"מ להזיק בעי שלהיזק יהיה דין מזיק,

ונאמרו בזה ב' תירוצים, בספר מגזני הגר"ח, כ' תי' לחלק בין קנין יד לקנין משיכה דדוקא באופן שנעשה גזלן ע"י קנין משיכה [כגון בכה"ג של הירושלמי] בעי שלהיזק יהיה דין מזיק משא"כ בקנין יד דידו של אדם קונה שלא מדעתו א"כ נעשה גזלן בעצם הקנין יד ולא תלוי מהו דעתו, וממילא גם באופן דלהזיק אין דין מזיק נעשה גזלן, ולפ"י כל מה שיש להתיר לפי הגר"ח הוא דוקא באופן דעושה הגזילה לא בקנין יד,

וא"כ צריך להזהר שלא להגביה בקנין יד דבכה"ג נעשה גזלן בעצם הקנין יד ולא תלוי מהו דעתו ועובר בב"י.

אולם מדברי הברכ"ש בב"ק סי' ה' ב', מבואר מתוך דבריו עיי"ש היטב, לתרץ קושיא זו באופ"א, דבאופן דנעשה בפועל היזק לא משנה אם להיזק יש דין מזיק או לאו, דכל דברי הגר"ח נאמרו בדוקא באופן דלא נעשה היזק לבסוף, רק שגזל ע"מ להזיק, וכמו בכה"ג דהירושלמי דהוציאה ע"מ לאבדה, בכה"ג בעי שלהיזק יהיה דין מזיק אבל באופן שנעשה בפועל היזק בכה"ג אין תלוי אם להיזק יש דין מזיק או לאו אלא בכה"ג מצטרף ההיזק למעשה הגזילה לעשות דין גזילה, ולפי"ז צריך לצאת דבנידון דידן דשרפו בכל גווני נעשה גזלן ולא נוכל להתיר ע"פ דברי הגר"ח, אולם אדרבה לפי דבריו לא מתחיל הקושיא דהנה בברכ"ש שם מבואר דבכה"ג דלהיזק אין דין מזיק וכל מה דנעשה גזילה הוא בצירוף מה שנעשה לבסוף היזק א"כ כל הדין גזילה נגמר בעשת ההיזק, וכתב שם לפי"ז ב' נפק"מ והוכיח כן מדברי הראשונים שם בסוגיא, אחד דההיזק גופא אין לו תורת דין שינוי שיקנה הגזילה כמו בשאר היזק, דאדרבה הכא בזה נגמר הגזילה, עוד נפק"מ דהחיוב יהיה כפי שעת ההיזק ולא כשעת הגזילה כיון דכל הגזילה נגמרה ע"י ההיזק עיי"ש.

ולפי"ז דכל הדין גזילה נגמר בשעת ההיזק, לא שייך כלל שיעבור על ב"י דבשעת ההגבהה לא היה היזק וא"כ לא נעשה גזלן עד בשעה שנשרף וא"כ אינו עובר בב"י דבשעת ההיזק כבר נשרף ואינו ברשותו וצ"ע.

תוספת יו"ט לגבי קרבן פסח

התוס' בר"פ ערבי פסחים כתבו דהטעם שא"א לאכול קרבן פסח בתוספת יו"ט הוא משום דכתיב בלילה הזה. ומבואר דמסברא היה אפשר לאכול הק"פ גם בתוספת יו"ט, והקשו למו"ר דהרי מלבד מה שצריך לאכול הפסח בלילה מצד המצות אכילת פסח, הא גם מצד הדין אכילה של הקרבן זמן אכילתו הוא ביו"ט, וא"כ איך יהני הדין התוספת של הגברא דיכול לאכול הק"פ מצד הדין אכילה של הקרבן, הא דין תוספת מהני רק על הדינים שהיו"ט מחייב כגון המצות אכילת פסח אבל לא על הדין אכילה מדין הקרבן. והוסיף מו"ר להקשות דהרי הדין זמן אכילה מצד דין הקרבן הוא רק בלילה, וא"כ איך מהני הדין תוספת שיוכל לאכול הק"פ, והרי ע"י תוספת לא נעשה ללילה.

ותי' מו"ר דאדרבה מצד הדין אכילה מדין הקרבן הזמן אכילה היה צריך להיות גם מבעוד יום כמו שאר הקרבנות שנאכלים ליום ולילה, ורק מה דבאמת אינו נאכל אלא בלילה הוא משום שהפסח ניתן להאכל רק לקיום מצות אכילת פסח, ולכך רק בליל ט"ו שמקיים מצות אכילת פסח יכול לאכול הק"פ. ומעתה א"ש מה דבתוספת יכול לאכול ק"פ, דלס"ד של התוס' דגם בתוספת מקיים מצות ק"פ, ממילא גם מצד הדין אכילה מדין הקרבן יוכל לאכול בתוספת.

שחיטת בעלים בקרבן פסח

קידושין דף מ"א ע"ב, דא"ר יהושע בן קרחה, מנין ששלוחו של אדם כמותו, שנאמר ושחטו אותו כל קהל עדת ישראל בין הערבים, וכי כל הקהל כולן שוחטין והלא אינו שוחט אלא אחד אלא מכאן ששלוחו של אדם כמותו. ומבואר מזה דלשחיטת קרבן פסח צריך שליחות מהבעלים, והנה בגדר הדין שליחות בשחיטת קרבן פסח, מצינו בזה דמבואר מכמ"ד דבר מחודש מאד, דהנה בברכ"ש בקידושין סי' י' הביא מהגר"י פאאניוועז' דיש ב' דיני שליחות בתורה א. שליחות מעשה כגון ברציחה לשמאי הזקן דיש שליח לד"ע דהתם הדין שליחות הוא רק ליחס המעשה למשלח, דהמעשה רציחה הוא מעשה גם בלא בעלים, והשליחות הוא רק כדי ליחס למשלח, דנחשב כמו שהמשלח עשהו, והוי כמו זריקת חץ, ב. אולם מצינו עוד דין שליחות כגון בקנינים, דהתם לא מספיק הדין שליחות כדי ליחס המעשה למשלח, דהתם בעינן מעשה בעלים, ומעשה קנין של השליח אינו מעשה קנין וממילא אין מעשה קנין כדי ליחס למשלח, וע"כ נתחדש עוד דין שליחות, דהשליח מקבל כח מהבעלים לעשות הקנין.

ומעתה יש לדון בדין שליחות בפסח איזה דין שליחות זה, דבפשוטו הוא שליחות מעשה, דהשליחות הוא רק ליחס המעשה שחיטה לבעלים. אולם יש להביא ב' ראיות דהוי שליחות כח כמו שליחות של קנינים, א. מדברי הריטב"א בסוגיא שם, דהקשה איך הגמ' מוכיחה מהתם שיש דין שליחות, דלמא מה דמהני התם

הוא מדין זכיה, ותי' דזכיה מטעם שליחות עיי"ש. ואי נימא דהדין שליחות הוא שליחות רק על המעשה לא שייך בזה זכיה, דבזכיה דהוא בלי ציווי לא שייך לומר דיתחס המעשה למשלח דהרי לא מינהו, ורק בשליחות כח שייך דין זכיה שיקבל כח קנין גם בלא מינוי, וממה דפשיטא להריטב"א דשייך בזה דין זכין, בע"כ דהדין שליחות שם הוא דין שליחות של כח.

ב. מהרע"א בפסחים דף ס"ג ע"ב דדן שם עמש"כ התוס' דהא דאיתא בגמ' דשוחט פסח על החמץ חייב גם אם אחד מבני החבורה יש לו חמץ, דמ"מ רק השוחט חייב ולא בעל החמץ דלא תשחט כתיב, וכ' הרע"א די"ל דכיון דקיי"ל דשחיטת פסח בעי שליחות א"כ י"ל דגם בעל החמץ חייב דקרינן ביה לא תשחט כיון דשלוחו של אדם כמותו, אולם הא קיי"ל דאין שליח לדבר עבירה, וכ' הרע"א דמ"מ בב' אופנים משכח"ל דיעבור, א כשהשוחט שוגג, [לדעת התוס' בקידושין דלא אמרינן אשלי"ע בשוגג], או דמיירי דהשוחט הוא גם אחד מבני החבורה כיון דהוא שוחט גם לעצמו לא שייך הדין דאשלי"ע כדאמרינן בב"מ (דף ח' ע"א) גבי שותפין שגנבו דמיגו דזכי לנפשיה זכי נמי לחבריה. והנה בברכ"ש בב"מ סי' ט' כ' דפשוט דהדין מיגו דזכי לנפשיה, שייך רק בשליחות כח ולא בשליחות מעשה, משום דגדר הדין דמיגו דזכי לנפשיה דהוא משתמש עם הכח זכיה שיש לו לחבירו וא"כ זה שייך רק באופן שצריך לקבל כח קנין לחבירו, ואינו ענין באופן שצריך לייחס המעשה לחבירו, וא"כ ממה דנקט הרע"א דשייך בשחיטת פסח הדין דמיגו דזכי לנפשיה מוכח דהדין שליחות בפסח הוא דין שליחות של כח.

אולם צ"ב איזה דין שליחות כח יש בשחיטת פסח הרי הוא רק שליחות על המעשה שחיטה, והנראה בזה דהנה בפנ"י בקידושין (שם) ב"י דמה דבשחיטת פסח בעי שליחות יותר מדין שחיטה בשאר קדשים, הוא משום הדין דנמנין ומושכין את ידיהם עד שישחט עיי"ש. ונראה בביאור דבריו דבדין מושכין ידיהם עד שישחט הדם, נתחדש בזה דהדין מינוי של הק"פ נגמר בשעת השחיטה, והיינו דהדין שחיטה בפסח הוא חלק מהמינוי על הקרבן פסח ועיי' השחיטה נגמר המינוי ולכך עד השחיטה עדיין יכול להסתלק, וא"כ זה הטעם שצריך בעלים לשחיטה, דכיון דבשחיטה הוא גומר את המינוי צריך שהבעלים יעשה הגמר של המינוי. מעתה דכל הדין שליחות בשחיטת פסח אינו על מעשה שחיטה הפשוט, דבזה שוה שחיטת פסח לשאר קדשים, אלא כל הדין שליחות הוא על הדין מינוי שנגמר עיי' שחיטה, א"כ ניחא מה דשליחות בפסח הוא שליחות כח, דהוא דין שליחות על הדין מינוי. ומש"ה כ' הריטב"א דשייך בזה זכיה, וכן נקט הרע"א דשייך בזה הדין דמיגו דזכי לנפשיה זכי נמי לחבריה.

בדין שליחות במילת זכריו ועבדיו

בגמ' ביבמות (דף ע"א ע"ב) דנה היכי משכחת לה דהאב היה אנוס למול בנו רק בשעת עשיית הפסח ולא בשעת אכילת הפסח, ומסיק התם כגון שהיו אביו ואמו חבושים בבית האסורים בשעת עשיית הפסח ואח"כ בשעת האכילה יצאו מבית האסורים.

והגרבי"ד הקשה דלמה הם אנוסים והרי יכולים לעשות שליח, דכמו דעל הקרבן פסח עצמו עושים שליח, גם על המילה יעשו שליח. ודוחק לומר דמיירי דגם לא מצאו שליח על הקרבן פסח אלא הקריבו בשבילו קרבן מדין זכין ולכך חשובים אונסים לגבי המילה, וגם צ"ע אם שייך להקריב קרבן פסח בשבילו מדין זכין.

אלא דהנה הש"ך (חו"מ שפ"ב ב') כתב דאין שליחות על מצות מילה, דהאב אינו יכול לשלוח שליח למול, ואם שולח שליח הוא מבטל את המצוה. והקצוה"ח שם כתב לבאר דבריו דהטעם דל"ש שליחות הוא משום דמצות האב למול הוא מצוה שבגופו, ול"ש שליחות ע"ז. ולפי"ז א"ש דאין טענה עליהם מה שלא מלים עיי' שליח, כיון דלא יקיימו המצוה עיי' שליחות. אולם הבה"ל הוכיח מהרבה מקומות דיש דין שליחות על מילת האב, ואחד ממה שהאב עושה ברכה על המילה. ולפי"ז קשה דלמה הם אנוסים והרי יכולים לקיים המילה עיי' שליח.

אולם הוסיף הגרב"ד להקשות דאפי' אם נאמר דאין מועיל שליחות על המילה, אבל מ"מ בוודאי דמוטל עליו לעשות השתדלות דהבן יהיה מהול ולא יהיה ערל, דגם זה נכלל במצוה. והוסיף דהרי אפי' יש חיוב גם על ב"ד למולו, ואפי' אם אין שליחות למילת האב הוא רק במילת האב דהמצוה היא שהאב יעשה מעשה מילה ושליחות לא מועיל ע"ז, אבל במצוה של הב"ד בוודאי דהחיוב הוא להשתדל שהבן יהיה מהול, וא"כ בוודאי דצריך לשלוח שליח ע"ז.

ותי' הגרב"ד ע"פ מה שמבואר מכמ"ד דהדין דמילת בניו שמעכבת בפסח אין זה מכח המצות מילה, אלא דין מיוחד מדין קרבן פסח, דמילת זכריו מעכבתו, וראיה גדולה לזה ממש"כ הרמב"ם דגם טבילת אמהותיו מעכבתו בפסח, וביאר בזה הגר"ח דכיון דכל הגוים ערלים לכך במה שמחזיק שפחה עכו"ם אצלו נכלל בדין ערלות עבדיו, והרי מדין מצות מילה אין דין כזה דצריך להטביל את שפחותיו ובע"כ דהוא דין מיוחד מדין קרבן פסח. ועוד עי' במהרש"א כאן שדייק ממש"כ רש"י "אמו", דגם האם חייבת למול את בנה אם רוצה לאכול בפסח, ומזה ג"כ מבואר דאין זה מדין מילה דעלמא אלא דין מיוחד של מילת זכריו.

וא"כ י"ל דהגדר בזה הוא דאין המצוה בזה מעשה המילה כמו בחיוב מילת האב, אלא המצוה הוא ההשתדלות שיראה שבנו יהיה מהול, והרי זה כמו מצות מילה שעל ב"ד.

ולפי"ז י"ל דאינו חייב לשלוח שליח, דרק במצות מילת האב דהחיוב הוא מעשה המילה א"כ אף שהוא אנוס אם יש לו האפשרות לשלוח שליח חייב לשלוח שליח, משא"כ בחיוב מילה של ב"ד הרי זה פשוט דמי שאינו יכול למול אינו בכלל החיוב, דאינו ב"ד לגבי דבר זה, כיון דכל המצוה היא ההשתדלות שיהיה מהול, ממילא אם אינו יכול אינו בכלל החיוב. וה"נ גם במילת בניו בפסח דג"כ החיוב הוא ההשתדלות לראות שבנו יהיה מהול, לא נכלל בחיובו לעשות שליח אלא רק אם הוא בעצמו יכול למול צריך למול, אבל אם הוא בעצמו אינו יכול למול אלא רק ע"י שליח זה לא נכלל בחיוב שלו, דאין השליחות מצטרף לחיוב ההשתדלות, [והנה האחרונים חקרו בעלמא באדם שהוא אנוס לקיים המצוה האם זה רק פטור אנוס, או דכיון שהוא אנוס אינו חייב כלל, וזה בעלמא, אבל כאן במילת בניו דכל המצוה היא ההשתדלות אם אינו יכול אין זה בכלל החיוב].

ד' כוסות

התוס' בריש ערבי פסחים נסתפקו אי א' מוציא את חבירו בד' כוסות, ועי' בחי' מרן רי"ז הלוי שהוכיח מזה שסוברים דהמצוה דד' כוסות אינו השתיה אלא הוא דין כוס של ברכה, דתקינן דההגדה והקידוש וכו' יאמר על הכוס, ולכך שייך שאחד יוציא את חבירו בד' כוסות מדין שומע כעונה, כמו שמוציא אחד את חבירו בכל כוס של ברכה.

אולם יל"ע דהנה שיטת התוס' בדף ק"ז ע"א דמי ששתה כוס בלא הסיבה צריך לחזור ולשתות, ואי נימא דהדין ד' כוסות הוא רק דין כוס של ברכה, איך שייך לומר דההסבה תעכב את הדין כוס של ברכה, וצ"ע. [ואחד ר"ל דכיון דתקינן דבעי שתיה בהסיבה א"כ אם שתה בלא הסיבה הוא כמו שנשפך הכוס ולא שתה, דמבואר בשו"ע בסי' רע"א שצריך לחזור ולשתות שוב, וצ"ע].

ועוד יל"ע בדברי התוס', דאם הסיבה מעכב איך יוציא את חבירו במצות הסיבה, האם נאמר דהדין שומע כעונה יועיל גם על הדין הסיבה.

בדין מצה גזולה ובדין שימור לשם מצה

השו"ע בסי' תנ"ד סעי' ד' פסק וז"ל אין אדם יוצא ידי חובתו במצה גזולה, במה דברים אמורים כשגזל מצה אבל אם גזל חיטים או קמח ועשאו מצה יוצא בה שקנאה בשינוי ודמים לבד הוא חייב לו עכ"ל, והנה מה דאין יוצא חובתו במצה גזולה מבואר במפרשים דהוא מב' טעמים א. דבעינן מצתכם ב. דהוי מצהב"ע.

והנה בהג' גרעק"א תמה וז"ל ק"ל הא כיון דלעסי' קניה בשינוי, אח"ז רב מצאתי בעזה"י בחידושי הריטב"א על סוכה דל"ה שכ"כ לקושטא דמילתא דיוצאים במצה גזולה כיון דלעסי' קניה עכ"ל, ותמיהת

הרע"א הוא תמיהה גדולה על השו"ע דפסק דבמצה גזולה לא יצא ידי חובתו ואמאי לא נימא כיון דלעסי קניה בשינוי, וכן צ"ע דהשו"ע נסתר מדברי הריטב"א שכתב להדיא שיוצא במצה גזולה.

והנראה בזה, דהנה האו"ש בפ"ו מהל' חו"מ ה"ח חידש דכמו בדין לשמה כגון בציצית דוקא בעלים יכול להתפס לשמה ה"ה גם בדין של שימור לשם מצה דוקא בעלים יכול להתפס שימור לשם מצה, וכי שם לפי"ז לגבי מצת הקדש ומע"ש, דאפי' שאח"כ פדה, מ"מ המצה פסולה, כיון שבשעה שעשאה לא היה בעלים ע"ז אינו יכול לקיים בזה דין שימור, דשימור צריך דווקא בעלים.

ולפי"ז י"ל דמש"כ השו"ע דבגזל מצה לא יצא מיירי בכה"ג שגזל עיסה ואפה ועשה מצה דאה"נ דבשעה דלעסי קני אבל מ"מ אין כאן שימור לשם מצה דבשעה שאפאה הא היה גזולה ולא נתקיים בזה שימור כיון ששימור צריך בעלים. וא"כ י"ל דאין דברי השו"ע סותרים לדברי הריטב"א, ד"ל דהריטב"א מיירי כשגזל מצה אפויה שבה לא חסר שימור דהאפיה עשה הבעלים ובכה"ג יצא כיון דלעסי הוא שינוי משא"כ השו"ע מיירי שגזל עיסה ואפאה דאינו יוצא משום דלא נתקיים הדין שימור לשם מצה.

אולם על עצם מה שדימה האו"ש הדין לשמה לדין של שימור דכמו דלהתפס לשמה צריך דוקא בעלים ה"ה בדין של שימור לשם מצה צריך דוקא בעלים, לכאוי' יש לדון בזה לפי מה שהוכיח הגר"ד (ברכ"ש גיטין סי' י') לחלק שהדין שימור של מצה לא הוי כמו הדין לשמה בציצית וכדומה, דהדין לשמה של בציצית וכדומה הוי התפסה שמתפס לשמה בחפץ, משא"כ הדין שימור לשם מצה הוא רק דין כוונה בעלמא שצריך לכונן לשם מצה, ועפ"ז תי' קושית המנ"ח על הא דתנן במתני' חלות תודה ורקיקי נזיר עשאו לעצמו אין יוצא בהן עשאו למכור בשוק יוצא בהן, ובגמ' איתא הטעם דעשאו לעצמו אינו יוצא משום דבעי שימור לשם מצה ועשאו למכור יוצא משום כל לשוק אמלוכי אמלך אי מזדבן מזדבן ואי לאו איפוק בהא אנא, והקשה הא כיון דבשעת העשיה היה רק ספק אם יהיה למצה, א"כ צריך להיות תלוי בדין ברירה וקיי"ל דמדאורייתא אין ברירה. ותי' לפי דבריו דהדין שימור לשם מצה אינו התפסת שם, אלא רק דין כוונה הוא, א"כ אי"ז שייך לדין ברירה, דברירה שייך רק באופן שבא לעשות חלות, אבל כאן דהוי רק דין כוונה, כוונה על הצד הוי ג"כ כוונה. והנה לדבריו שדין שימור הוא רק דין כוונה ואי"ז התפסה כמו לשמה, לפי"ז מסתברא דלא צריך בעלים לשימור לשם מצה.

אולם הגר"ד היה מיישב קושית הרע"א ג"כ על דרך זה דטעמא דהשו"ע דבמצה גזולה לא יצא כנ"ל דמיירי דוקא בכה"ג שגזל עיסה ואפה ועשה מצה ומה דלא יצא אי"ז משום דלא קנה אלא הוא מפני שחסר בדין שימור לשם מצה בשעת אפייה, אבל היה מבאר מטעם אחר אמאי חסר שימור, דהנה בגמ' בפסחים שם מבואר דצריך שימור לשם מצה הראויה וכגון אי חישב על מצה דתודה דאינה ראויה לשבעה לא הוי שימור, וכן עיי"ש בתוס' שכתבו דאי חשב לשם מצה שאינה מצתכם ג"כ חסר בדין שימור לשם מצה. וא"כ י"ל דמשום זה גופא דהמצה עכשיו אינה מצתכם אלא מצה גזולה היא זה גופא מפקיע דאין כאן שימור לשם מצה הראויה. ואפי' דבשעת אכילה יקנה בשינוי מ"מ עכשיו בשעת עשיית אפייה המצה אינה מצתכם וא"כ ע"כ חסר בדין שימור לשם מצה וצ"ע.

שימור לשם מצה במצה ומנחות

בגמ' במנחות (דף מ"ג ע"א) איתא דגם מנחות צריך שימור לשם מצה, וכמדומה שמעתי בשם הגר"ז דאמר דמ"מ חזינן דחלוק הדין שימור במצה משימור במנחות, דהנה הרמב"ן במלחמות בפ' כל שעה כ' דטעמא דמצה עשירה לא יוצאים יד"ח משום דכיון דלא שייך חימוץ במי פירות א"כ אין כאן שימור לשם מצה, והנה לגבי מנחות הרי חלק מהמנחות היה מצה עשירה דעירבו שם שמן ומ"מ יש בזה הדין דשימור לשם מצה. וע"כ מבואר דחלוק הדין שימור במצה מהדין שימור במנחות. דהדין שימור במצה אינה רק שמירה שלא יחמיץ אלא צריך שיתקיים שימור לשם מצה ומש"ה במצה עשירה דלא שייך חימוץ ולא מתקיים בזה דין שימור אינה כשירה, משא"כ במנחות הדין שימור הוא רק להזהר שלא יחמיץ, וא"כ גם במצה עשירה מתקיים דין שימור דסו"ס נזהר שלא יחמיץ.

בדין מצות צריכות כוונה במרור

בגמ' בפסחים דף קי"ד איתא פלוגתא רב הונא ורב חסדא היכא דליכא אלא חסא דרב הונא סבר מברך מעיקרא אמרור בורא פרי אדמה ואכיל ולבסוף מברך עליה על אכילת מרור, ורב חסדא פריך על ר"ה לאחר שמילא כריסו הימנו חוזר ומברך אלא מעיקרא מברר אף על אכילת מרור ולבסוף אכיל בלא ברכה.

והנה התוס' שם כתבו דרב חסדא ע"כ ס"ל דמצות צריכות כוונה ואעפ"כ אין נכון לברך בטיבול שני מהטעם דלאחר שמילא כריסו דאי סבר מצות אין צריכות כוונה הו"ל בהדיא דנפיק בטיבול ראשון, ואם יברך בטיבול שני הוי ברכה לבטלה, והוסיפו התוס' שם וטעמא דרב חסדא דמצי לברך בטיבול ראשון על אכילת מרור אפי' דעיקר מצות מרור לא נפיק דהא מצוות צריכות כוונה, משום דמועלת הברכה שבירך בטיבול ראשון לטיבול שני מאחר שאכל מעט מידי דהוי אברכת שופר דמברך אתקיעות דשיבה ומעולת ברכה לתקיעות שבעמידה שהם עיקר ונעשית על סדר הברכות.

והנה יש לעמוד בב' נקודות בתוס', אחד הנה מה שביארו התוס' דעת רב חסדא דמברך בטיבול ראשון אפי' שלא נפיק צ"ב טובא מה שייך ברכה אי לא מקיים המצוה, ובפרט מה שדימו התוס' להא דמברך בתקיעות דמיושב אפי' דעיקר התקיעות הוא במעומד, צ"ב מה הדמיון והרי התם יוצא ידי חיובה כבר בתקיעות דמיושב, דהרי הדין תקיעות דמעומד הוא רק דין מדרבנן אבל לא מעכב בתקיעות.

ואמר הגר"ד דביאור דברי התוס' הוא, דאפי' דמצות צריכות כונה ובלא כוונה אינו יוצא יד"ח, אבל מ"מ יש לזה שם של מעשה מצוה, ולכך יכול לברך ע"ז, דברכה אפשר לברך גם על מעשה מצוה אפי' דעדיין אינו מקיים המצוה, באופן שאח"כ הוא מקיים המצוה, [ודומיא למה שמברך כבר על פחות מהכזית אף שעדיין אינו יוצא ידי המצוה, דמ"מ כבר מעשה מצוה הוא עושה], אולם מה שדימו התוס' לתקיעות עדיין צ"ע כנ"ל.

ב. מה דהתוס' הוכיחו דר"ח בע"כ סובר דמצות צריכות כוונה דאל"ה הו"ל למימר בהדיא דנפיק בטיבול ראשון, וצ"ע מה ההכרח וי"ל דסובר דמצות אין צריכות כוונה אולם שי' התוס' בסוכה (דף ל"ט ע"א) דאם מכין בהדיא שלא לצאת אינו יוצא וא"כ י"ל דכאן מייירי דמכין להדיא שלא לצאת.

ותי' הגר"ד דהנה בעיקר שיטת התוס' דגם דגם למ"ד מצות אין צריכות כוונה אם מכין להדיא שלא לצאת אינו יוצא, יש בזה ב' סברות או דהטעם הוא דבע"כ לא נפיק, וכן למד הגר"ש היימן. אולם הגר"ד ביאר באופ"א דבאופן דמכין שלא לצאת עי"ז הוא נחשב למתעסק. וביאור דבריו הוא דהנה הר"ן בר"ה כתב לבאר בשי' הרמב"ם דמצד אחד לגבי ה' שופר פסק דצריך כוונה ומאידך לגבי מצה פסק דאין צריך כוונה, ותי' דהנה בגמ' בר"ה שם מבואר דלמ"ד מצות צריכות כוונה הגדר הוא דבלא כוונה הוא נחשב למתעסק, וא"כ סובר הרמב"ם דכמו לגבי איסורים מצינו חילוק דבמידי דאכילה אין פטור דמתעסק דמתעסק בחלבים ועריות חייב שכן נהנה, א"כ ה"ה לגבי מצות לגבי הדין כוונה חלוק מצות דאכילה כגון מצה דא"צ כוונה ממצות שופר דצריך כוונה. ומעתה יש לבאר דברי הגר"ד דגם למ"ד מצות אין צריכות כוונה ובלא כוונה לא נחשב למתעסק אבל מ"מ במכין להדיא שלא לצאת ע"כ נחשב למתעסק ומש"ה אינו יוצא.

ומעתה דכל הטעם דאינו יוצא הוא משום דנחשב למתעסק א"כ במידי דאכילה כגון הכא באכילת מרור אפי' כשמכוון להדיא שלא לצאת אעפ"כ יצא ידי חובתו, דבאכילה לא שייך דין מתעסק דהמתעסק בחלבים ועריות חייב שכן נהנה. ואפי' לדין שחולקים על הרמב"ם וסוברים דלמ"ד דמצות צריכות כוונה גם באכילת מצה צריך כוונה, הוא רק למ"ד דמצות צריכות כוונה דס"ל דמה שצריך כוונה אין זה מחמת שלא יהיה מתעסק אלא הוא דין שצריך כונה, ולכך גם במידי דאכילה צריך כוונה, אבל למ"ד דמצות אין צריכות כוונה מה שמגרע כשמכוון להדיא שלא לצאת הוא רק מדין מתעסק וכמבואר וא"כ לכו"ע במידי דאכילה אפי' כשמכוון שלא לצאת לא מהני, ומ"מ יד"ח, וא"כ שפיר הוכיחו התוס' דר"ח סבר דמ"ד מצות צריכות כוונה.

בדין הלל בליל פסח

בחי' מרן רי"ז הלוי האריך דחלוק הלל שנאמר בליל פסח מהלל שנאמר בכל השנה, דהלל שבלייל פסח לא נאמר בתורת קריאה כמו בעלמא, אלא נאמר בתורת שירה, וביאר כן בדברי הראשונים הטעם דאין

מברכים על הלל בליל פסח, דרך הלל שנאמר בתורת קריאה מברכים עליו אבל הלל שנאמר בתורת שירה אין מברכים עליו. עיי"ש שהאריך בזה.

אולם לכאוי צ"ע דאח"כ דההלל הוא בתורת שירה אבל למה לא יהיה ברכה על הלל בתורת שירה. והביאור בזה ע"פ דברי הגרי"ז במק"א, דהוכיח דהדין ברכה על ההלל אינו ברכת המצוות, אלא הוא ברכה על החפצא דקריאת ההלל, וראיה דמברכים גם על הלל דר"ח אף שהוא רק מנהג ובע"כ דהברכה אינה ברכת המצוות כי אם ברכה על הקריאה, וא"כ י"ל דברכה זה נתקנה רק על קריאת ההלל, ולא על שירת ההלל.

בדין מזכירים יציאת מצרים בלילות

הרמב"ם פ"א מהל' קר"ש פסק כבן זומא דמזכירין יצ"מ בלילות, והשאג"א תמה דהא אף דאיכא סתמא דמשנה בברכות דף י"ב דמזכירים יצ"מ בלילות מ"מ הא הובא אח"כ במתני' המח' דבן זומא וחכמים וא"כ הוי סתם ואח"כ מח' דאין הל' כסתם, וא"כ הו"ל להרמב"ם לפסוק כחכמים דהל' כרבים עיי"ש.

והגרב"ד תי' ובהקדם, דהנה יש לחקור בדעת רבנן דס"ל דאין מזכירין בלילה ולא ס"ל דהרשא דב"ז דכל ימי חיך הלילות, ורק דהרשא ימי חיך הימים, האם ס"ל דימי חיך הוי מיעוט דזמן זכירת יצ"מ הוא רק ביום ולא בלילה, ודומיא דהמיעוט דימים ימימה גבי תפילין דלילה לאו זמן תפילין, או דלמא דימי חיך לא הוי מיעוט דלילה לאו זמן זכירה, אלא רק לא דרשי כל ימי חיך הלילות וליכא ריבוי דאיכא עוד חיוב בלילה וממילא איכא רק חיוב אחד זכירה פ"א ביום, והיינו דלפ"ז גם לרבנן יכולים להזכיר בלילה אלא דלבן זומא מרבה שיש מצוה מיוחדת זכירה ביום ומצוה מיוחדת זכירה בלילה, ולרבנן יש רק מצוה זכירה פ"א ביום, אולם יכול לקיים המצוה בין ביום ובין בלילה. [ודמי לספירת העומר לשי' הראשונים דגם ביום יכול לספור דאיכא חיוב ספירה פ"א ביום ויכול לספור בין ביום ובין בלילה].

והנה יש להכריח כמו הצד השני דגם דלרבנן לא הוי מיעוט דלילה לאו זמן זכירה אלא רק דליכא עוד חיוב זכירה בלילה, דהנה הבאנו דנחלקו הראשונים מהו המקור דחיוב זכירה, הנה הרמב"ם שם בל' קר"ש הביא הקרא דפ' ראה "למען תזכור את יום צאתך וכו' כל ימי חיך", אולם רש"י בפ' בא על הפסוק "דזכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים" כ' למד שמזכירין יציאת מצרים בכל יום, והוא מהמכילתא, והמכילתא שם מסיק אין לי אלא ביום בלילה מנין מ"ל למען תזכור, והנה המזרחי בפ' בא הקשה על רש"י דאי ילפינן לה מזכור את היום הזה מאי טעמא דרבנן דאין מזכירין יצ"מ בלילות הא בקרא לא כתיב כלל יום, דבשלמא לפי הרמב"ם דילפינן לה מקרא דלמען תזכור כתיב התם ימי חיך, אולם לרש"י צ"ע.

אולם לפמשי"נ לא קשיא דגם לפי רבנן מה דאין מזכירין בלילה אין זה משום דאיכא מיעוט דיום אלא רק ס"ל דליכא ריבוי לרבות גם חיוב זכירה בלילה, א"כ גם אי ילפינן לה למצות זכירה מזכור גם ליכא ריבוי רק חיוב זכירה פ"א ביום, וא"כ נאמר דגם לפי הרמב"ם דס"ל דילפינן לה מקרא דלמען תזכור גם ימי חיך לא הוי מיעוט שבלילה אין דין זכירה, אלא רק דאין חיוב גם מצד הלילה.

ומעתה יש ליישב דעת הרמב"ם דפסק דבן זומא דמזכירים בלילות, דהנה תנן במתני' דנשים פטורות מקר"ש, ומשמע דגם פטורות מזכירה וביותר לפמשי"כ הרמב"ם שם דג' הפרשיות הם בכלל קר"ש ומדתנן שהם פטורות מקר"ש ש"מ שהם פטורות גם מזכירה, והנה טעמא דנשים פטורות הוא משום דהוי מצות עשה שהזמן גרמא, והקשה השאג"א דלמה הוי מצות עשה שהזמן גרמא הם איכא חיוב להזכיר גם בלילה, ובשלמא בקר"ש אפי' דחייבים לקרות גם בלילה מ"מ הא איכא רק שעות מסוימות שיכול לקרוא בזמן שכיבה וזמן קימה, אולם זכירה שיכול לומר כל היום למה הוי זמן גרמא, וכ' השאג"א דאפי' דחייב להזכיר גם בלילה אבל מ"מ הם ב' מצות נפרדות חיוב זכירה ביום וחיוב זכירה בלילה וחיוב זכירה דיום יכול לקיים רק ביום וחיוב זכירה בלילה יכול לקיים רק בלילה ומשי"ה הוי מצוה שהזמן גרמא, ומעתה זה שייך רק לבן זומא דס"ל דאיכא ב' מצות דזכירה, משא"כ לרבנן דלפמשי"נ אין מיעוט דלילה לאו זמן זכירה אלא ס"ל דהוי מצות אחת להזכיר פ"א ביום א"כ לא הוי הזמן גרמא, וא"כ מסתם מתני' דנשים פטורות הרי מוכח דהל' כבן זומא דמזכירים בלילה ומשי"ה פסק הרמב"ם דמזכירים בלילה.

בדין חיוב קרבן ראייה לאחר מיתה

א. הרמב"ם (פ"א מחגיגה ה"י) כתב המפריש עולת ראייתו ומת, היורשין חייבין להביאה. והכס"מ שם הקשה דהנה בירושלמי איתא דאם הניח האב קרקע אפי' אם לא הפרישה ג"כ הדין דהיורשים חייבין להביאה, והיינו מדין שעבוד נכסים, דיש שעבוד נכסים גם בקרבנות כמבואר בקידושין (דף י"ג ע"ב), וקשה דלמה השמיט הרמב"ם דין זה. והנה באמת לא רק שהשמיט הרמב"ם חידוש זה, אלא מדבריו משמע להיפך דכתב המפריש, ומשמע דדווקא אם הפריש עולת ראייה חייבים היורשים להביאה אבל כשלא הפריש אין חייבים להביאה, וצ"ע דהרמב"ם פסק דיש שעבוד נכסים לקרבנות, וכמו שפסק (בפ"א ממחוסרי כפרה ה"ג) האשה שהביאה חטאתה ומתה יביאו היורשים עולתה אף על פי שלא הפרישה אותה מחיים כבר נשתעבדו נכסיה לקרבן, והשעבוד דין תורה הוא. ומאי שנא דבקרבן ראייה אין היורשים חייבים להביא מדין שעבוד נכסים.

והגר"ח (בספר מגנזי הגר"ח) כתב לבאר בזה, די"ל דכיון דקרבן ראייה יש לה תשלומים כל שבעה א"כ לא נגמר החיוב עד סוף שבעה דזמן מצוותה הוא כל השבעת ימים, וממילא אין שעבוד נכסים דהא לא נגמר החיוב, ומש"ה רק בהפריש חייבין היורשים להביא הקרבן עיי"ש מה שהאריך בזה. והנה לפי דבריו צריך לצאת נפק"מ, דגם אם לא מת ג"כ ליכא שעבוד נכסים על עולת ראייה מהטעם הנ"ל דלא נגמר החיוב רק עד סוף שבעה,

ב. ונראה לבאר בדברי הרמב"ם באופ"א, דהנה בעצם הדין דיש שעבוד נכסים לקיום מצוה, וכמו שמבואר דיש שעבוד נכסים להביא קרבן, וכן גם לגבי פדיון הבן הדין דאם האב מת יש שעבוד נכסים לפדיון הבן, כמבואר (בבכורות דף מ"ח ע"א), והנה אמר הגר"ח דזה פשוט דאע"ג דחל חוב ושעבוד נכסים, מ"מ כל זה הוא רק כשע"י שפורע החוב ממון הוא מקיים המצווה, אך באופן שלא יקיים המצוה ע"י השעבוד אין גם חוב, דכל השעבוד נכסים הוא רק לקיום המצוה, וממילא כשאין קיום מצוה גם ע"י השעבוד לא יתחייב.

וראיה לזה ממה דאמר' בבכורות, (דף מ"ח ע"ב) שאם היורשים ירשו רק חצי חמש סלעים, למ"ד שם בגמרא דילפינן חמש ולא חצי חמש, אינם חייבים לשלם כלל. וצ"ב דמה אכפת לן דלא מתקיים מצות פדיון הבן ע"י חצי חמש, והרי סו"ס כבר חל חוב ושעבוד נכסים של חמש סלעים, וא"כ אפי' שלא מתקיים דין פדיון הבן ע"י חצי חמש, מ"מ יתחייב לשלם משום החוב שנתחייב, ובעל כרחך שכל השעבוד נכסים שחל בפדיון הבן הוא רק כשיש בזה קיום מצוה, ואם המצווה לא מתקיים ע"י החוב, גם אינו חייב בחיוב הממון, וממילא בחצי חמש כיון דלא מתקיים בזה דין פדיון הבן גם השעבוד נכסים אין מחייבו.

ומעתה י"ל דלכך לא שייך שעבוד נכסים לקרבן עולת ראייה, דהנה הדין דאם עבר הרגל אינו חייב להביא הקרבן, וכמו שפסק הרמב"ם (פ"א ה"ו) דעבר הרגל ולא חג אינו חייב באחריותו, והיינו דכל חובת הבאת הקרבן ראייה הוא רק ברגל, וא"כ י"ל דכשמת כבר לא שייך הבאת קרבן ראייה, דלא שייך אצלו רגל לאחר שמת, וממילא גם השעבוד נכסים לא יחייבו, דכל השעבוד נכסים הוא לקיום החיוב דעולת ראייה, אבל כשמת ולא יתקיים הדין עולת ראייה, כיון דלא שייך אצלו רגל פקע גם השעבוד נכסים. וחלוק מעולת יולדת דיש שם שעבוד נכסים, דבעולת יולדת מתקיים הדין עולה שנתחייבה גם לאחר מיתה דבעולת יולדת אין איזה זמן מסוים שצריכה להביא בו עולתה, ולכך כיון שחל שעבוד נכסים זה מחייבה לקיים השעבוד גם לאחר מיתה, משא"כ בעולת ראייה דצריך הרגל לחיוב הקרבן, ממילא גם השעבוד נכסים הוא רק לקיום ההבאה ברגל, וממילא כשמת ולא שייך אצלו רגל פקע גם השעבוד נכסים.

ג. אלא דצ"ב לפי' למה כשהפריש הקרבן כתב הרמב"ם דחייבים היורשים להביא הקרבן, והרי לא יתקיים בזה דין עולת ראייה. ולכא"ז צ"ל דאה"נ מה שחייבים להביא הקרבן אינו מתורת עולת ראייה, אלא משום דחל ע"ז גם דין עולת נדבה, דעולת ראייה לא גרע מעולת נדבה, וא"כ מדין עולת נדבה צריכים להביא הקרבן.

אולם א"כ יצא נפק"מ גדולה בזה, דלא יהיה היתר להביא קרבן זה ביו"ט, דכל מה שמותר להביא עולת ראייה ביו"ט הוא משום שהוא קרבן חובה כמו שביאר הרמב"ם (בפ"א ה"ח) ז"ל עולת ראייה ושלמי חגיגה

אינן דוחין לא את השבת ולא את הטומאה לפי שאין להן זמן קבוע כקרבנות הצבור, שאם אינו חוגג היום חוגג למחר כמו שביארנו, אבל דוחין את יום טוב ואף על פי שאין מקריבין ביום טוב נדרים ונדבות מקריבין עולת ראייה ושלמי חגיגה ושלמי שמחה "שאין אלו נדרים ונדבות אלא חובות". וא"כ כאן שאין זה קרבן חובה, אלא קרב רק בתורת עולת נדבה, באופן זה לא ידחה יו"ט, וא"כ היה הרמב"ם צריך לכתוב נפק"מ זו, ומדסתם משמע דיש לזה דין עולת ראייה גם לגבי דין זה שקרב ביו"ט, ומשמע דלא כמש"כ דקרב רק בתורת עולת נדבה, אלא דכשהפרישה קרב בתורת עולת ראייה, ומוכח דלא כמש"כ דלא שייך עולת ראייה לאחר מיתה, וצ"ע.

והנה יהיה עוד נפק"מ בזה, אם יש דין לכתחילה להביא העולת ראייה בזמן הרגל, דאם היינו אומרים דכשהפרישה מתקיים בזה דין עולת ראייה יהיה דין לכתחילה להביא העולת ראייה ברגל, אבל אם כמש"כ דהחויב להביאה לאחר הרגל הוא רק מדין עולת נדבה, אפשר לכתחילה להביאה גם לאחר הרגל, וגם זה לא משמע מדברי הרמב"ם דמשמע מדבריו דיש לזה כל דין עולת ראייה, והיינו גם לגבי להביאה לכתחילה ברגל, וצ"ע.

ד. והנה בעיקר מה שפסק הרמב"ם דאין שעבוד נכסים לעולת ראייה, קשה ע"ז מגמרא ערוכה בבכורות (דף נ"א ע"ב), דאיתא שם איתמר מת - היינו לגבי פדיון הבן דאם מת הבן - לאחר שלשים יום אף על פי שלא נתן יתן מנא לן א"ר שמעון בן לקיש אתיא ערך ערך מערכין, רב דימי א"ר יונתן וכל בכור בניך תפדה ולא יראו פני ריקם, מה להלן יורשין חייבין אף כאן יורשין חייבין. הרי מפורש בגמ' דיורשין חייבים להביא עולת ראייה. ובאבן האזל (פ"ב מזכיה ומתנה ה"ד), כתב ליישב, דכוונת הגמ' שם על אופן שהפרישה, והגמ' באה רק ללמוד דכמו דשייך חפצא דקרבן ראייה גם לאחר מיתה כמו כן שייך חפצא דפדיון הבן לאחר מיתה, אבל באמת אין כוונת הגמ' דשייך גם שעבוד נכסים לעולת ראייה.

והנה גם זה לא מתיישב לפמש"כ דכשהפרישה מה שמביאים אותה הוא רק בתורת עולת נדבה ולא בתורת עולת ראייה, דלפי"ז באמת אין חפצא דעולת ראייה לאחר מיתה, ורק בתורת עולת נדבה היא באה. [וצל"ע בדברי האבן האזל עצמו שכתב שם בתחילה כמש"כ, דמה דקרב כשהפרישה הוא רק בתורת עולת נדבה, ולא בתורת עולת ראייה. אבל עיי"ש בהשמטות שכתב שפשוט דיש לזה דין עולת ראייה שקרב גם ביו"ט, ולא נתברר לי דבריו].

ביאורים ופנינים על סדר ההגדה

קידוש

כמדומה לי שהגרבי"ד בשבת היה אומר הקידוש בעמידה אבל בליל פסח היה אומר הקידוש בישיבה, ולא שמעתי הטעם, ואולי הוא משום הדין דרך חירות והסיבה וצ"ע.

הא לחמא עניא - קמחא דפסחא

חשבתי מהו ענין קמחא דפסחא שלא מצאנו כמוהו בשאר מצוות שיצטרכו לדאוג שהעניים יאכלו לקיים מצות סוכה וכדומה. ונראה דהנתיב"מ בספרו מעשה ניסים כתב על הא דאמרין בהא לחמא עניא כל דכפין ייתי ויכול, ולכאוי צ"ב מה השייכות המצוה דהכנסת אורחים לליל הסדר. וכתב דהוא משום דחלק ממצב החירות של האדם הוא שנותן גם לידידיו וסביביו לשמוח עמו בשמחתו, ואינו שמח לבדו. וא"כ בפסח דצריך לנהוג בדרך חירות צריך גם להזמין אורחים עיי"ש, וא"כ לפי"ז אפשר דקמחא דפסחא אינו כלל ענין של צדקה, אלא דהוא מדיני החירות שלו שידאג גם לעניים שיוכלו לשמח בלילה הזה.

מה נשתנה

הגר"ש יגל אמר למרן הגרי"ז כשהוא מבקש מילדיו הקטנים שישאלו מה נשתנה אומרים לו דהם כבר יודעים התי, וא"כ מה הענין שישאלו, [ובשלמא בבניו הגדולים עדיין צריך שישאלו כדי לקיים הדין סיפור דצריך לספר בדרך שאלה ותשובה אולם בבניו הקטנים דאין להם חיוב סיפור ורק דחיוב על האב דוהגדת לבנך א"כ הם שיודעים התשובה מה הענין שישאלו], ואחייך הגרי"ז.

מה נשתנה וכו' הלילה הזה כולו מצה

שאלוני דלכאוי כבר קודם ששאלו מה נשתנה וכו', אמרו התי דאומרים קודם הא לחמא עניא וכו', והשבתי ע"ז דאולי עיקר הקושיא במה נשתנה הוא לא למה אוכלים מצה אלא למה אין אוכלים חמץ דע"ז לא מתרץ הא לחמא עניא, וע"ז עונים לו עבדים היינו, ועיקר התשובה בזה דכל השינויים שעושים הוא כדי לזכור כל הפרטים וכל השתלשלות שהיה במצרים.

הגדה

הגר"ח החזיק הכוס כל זמן אמירת הגדה, משום דסבר דההגדה נתקנה שתאמר על הכוס, וא"כ דינו כמו בכל הדברים שנאמרים על הכוס שצריך שיחזיק הכוס בשעה שאומר, וכמו בקידוש וברכהמ"ז.

ההבדל בין מצות זכירה לסיפור

בשם הגר"ח אומרים דהחילוק בין מצות סיפור למצות זכירה הוא בג' דברים, א. דבסיפור צריך לספר בדרך שאלה ותשובה ב. דצריך להתחיל בגנות ולסיים בשבח, ג. דצריך לומר טעמי המצות כדאמר ר"ג כל שלא אמר ג' דברים הללו לא יצא ידי חובתו, אולם באמת מצינו עוד חילוק דהנה הרמב"ם בספר המצוות במצוה קנ"ז כתב דבכלל מצות סיפור הוא גם ההודאה עיי"ש, וא"כ נמצא עוד חילוק בין מצות זכירה לסיפור דבמצות סיפור גם צריך הודאה.

והגדך לבנך

שאלוני למה בברייתא בקידושין דף כ"ט דקתני מצות האב על הבן לא תני נמי המצוה דוהגדך לבנך, ואמרתי די"ל בפשוטו דהמצוה דוהגדת לבנך הוא חיוב רק של האב, וא"כ לא מיקרי מצות האב על הבן, דמצות האב על הבן היינו דוקא מצוות שהוא מחויב לדאוג לקיום מצוה של הבן, וכגון מצוות ת"ת דהמצוה על האב לדאוג לקיום המצוה של הבן, משא"כ והגדת לבנך אין זה כן אלא זה עוד מצוה שהאב חייב בזה, וילי"ע לפי"ז ביש לו כמה בנים אי חייב בוהגדת לבנך לכל בן ובן וצ"ע.

והגדך לבנך

נסתפקתי אי יוצא ידי מצות והגדך לבנך בשומע כעונה, ושורש הספק הוא, לפי מה דהביא הבה"ל דאין מועיל דין שומע כעונה בברכת כהנים, כיון דבעי בקול רם ושומע כעונה לא מהני רק על הדיבור אבל לא עוד דינים כמו הדין בקול רם. והחזו"א הקשה ע"ז ממה דמצינו שומע כעונה גם בקריאת המגילה וכן בכוס של ברכה הרי דמהני שומע כעונה לא רק על הדיבור. והגרי"ד אמר בשם הגרי"ז דאין כוונת הבה"ל משום הבקול רם דבאמת ע"ז יש שומע כעונה ובאמת בביכורים דגם צריך בקול רם יש דין שומע כעונה. אלא הוא סברא בברכת כהנים דנאמר "אמור להם" דדין שומע כעונה הוא רק במה שהוא צריך לומר לעצמו אבל לא במה שצריך לומר לחבירו וברכת כהנים דיש דין "אמור להם" אין ע"ז דין שומע כעונה. וא"כ יל"ע לגבי מצות והגדת לבנך, דהוא גם כן מצוה לומר לבנו, אם מועיל בזה דין שומע כעונה.

היינו אנו ואבותינו משועבדים לפרעה

הגר"ד ביאר דמה דהיינו אנו גם משועבדים לפרעה, אין זה משום דבמציאות היינו נשארם שם, אלא מפני שאבותינו היו קנוים בקנין עבדות בקנין הגוף לפרעה [מדין דינא דמלכותא דינא] וממילא גם אנו היינו קנויים לפרעה כדין עבד שבניו לרבו. ולכאוי יש להקשות ע"ז דהרי איתא בגיטין (דף ל"ז ע"ב) דגוי אינו קונה קנין הגוף, אולם אמר הגר"ד דרק לאחר מתן תורה נתחדש דין זה אבל קודם מתן תורה שאני דהיה יכול אז עכו"ם לקנות קנין הגוף. והביא ראיה לזה ממה שכתוב בסו"פ לך לך, דאברהם מל את קנין כספו, וצ"ע דאם נאמר דלאבות קודם מתן תורה היה דין בן נח איך היה לאברהם אבינו קנין כספו, והרי אין גוי קונה גוי בקנין הגוף, ובע"כ מוכח מזה כמש"כ, דקודם מתן תורה היה גם גוי קונה קנין הגוף.

כל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח

הגר"ד אמר דהגדר הדין במרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח, אינו רק ענין של הידור מצוה. אלא דבאופן דמרבה לספר ביציאת מצרים הוא מגדיל את גוף המצוה, דאפשר לקיים המצוה דסיפור יציאת מצרים במילה אחת [לדעת חלק מהראשונים] ואפשר לקיים המצוה בלספר כל הלילה.

והנה לפי"ז יל"ע דהנה נפסק בשו"ע סי' תפ"א דחייב אדם לספר עד שתחטפנו שינה ומשמע מזה דאז נפטר גם אם יעור משנתו, ורגילים לפרש בזה דכיון דכל מה דצריך לרבות לספר הוא ענין של הידור א"כ הידור שייך רק בשעת קיום המצוה אבל אם פירש מהמצב של המצוה כבר לא שייך הידור, ולכן אחרי שחטפנו שינה הוי הפסק ותו לא שייך הידור דסיפור אחרי שקיים המצוה, אולם לפי דברי הגר"ד דא"י"ז רק ענין של הידור אלא הוא גדר שהוא מגדיל את גוף המצוה יל"ע למה אחר שחטפנו שינה לא שייך כבר המצוה דסיפור.

ואחד הראה למו"ר מה שהקשה המשנה ראשונה בריש פאה למה לא מנו במתני' דאלו דברים שאין להם שיעור גם המצוה דסיפור יציאת מצרים, ולכאוי גם מדבריו חזינן דא"י"ז רק ענין של הידור, דא"כ מה זה שייך לדברים שאין להם שיעור, דהרי בכל הדברים דתני התם שאין להם שיעור היינו דהוא יכול להגדיל את גוף המצוה, וע"כ דגם כאן אם מרבה לספר הרי הוא מגדיל את גוף המצוה ומש"ה שייך זה לדברים דאין להם שיעור.

אמר ר' אלעזר בן עזריה

זוכרני שפעם הגיע הגרי"ל גורביץ למרן הגרי"ז, והגרי"ז הקשה על מה דמזכירים בהגדה את מעשה הזה, דזהו ענין של מצות זכירה, ומה זה שייך למצות סיפור דבוודאי דיש מצות סיפור בלילה. ואמר דהנה בנוסחת ההגדה של הרמב"ם כתוב "ואמר להם", והיינו דזהו דקאי על מה דקתני קודם דר"ע ור"א נתעסקו בסיפור יציאת מצרים וזה חלק ממה שאמרו שם את משנה זו. ונתחדש בזה דגם זה נכלל בכלל סיפור, ואפי' דזה שייך למצוה של זכירה, מ"מ כיון דמפרשים בזה פסוק של יציאת מצרים מקיימים בזה גם מצות סיפור. [דהנה זה פשוט שאם לומדים שור שנגח את הפרה בודאי דאין מקיימים בזה מצות סיפור אולם כאן שהמצוה נלמדת מפסוק של יציאת מצרים מקיימים בזה מצות סיפור].

בש"י הרמב"ם במצות זכירה

הרמב"ם בסהמ"צ לא הביא כלל המצוה דזכירת יצ"מ, והנה הצ"ח בברכות דף י"ב כתב דבר מחודש, דהנה נחלקו הראשונים הרמב"ם ורש"י מהו המקור דמצות זכירה, דהנה הרמב"ם בה"ל קר"ש הביא קרא דפי' ראה "למען תזכור את יום צאתך וכו' כל ימי חיך", אולם רש"י בפי' בא על הפסוק "דזכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים" כי למד שמזכירין יציאת מצרים בכל יום, [והוא מהמכילתא], והנה רש"י בפי' ראה על הפי' דלמען תזכור פי' על ידי אכילת הפסח והמצה את יום צאתך, והיינו דלרש"י הפי' דלמען תזכור קאי על הדין סיפור יצ"מ, אולם הרמב"ם יליף הדין סיפור מהקרא דהוגדך לבנך. והנה הרמב"ם קרא דזכור כתב דזהו המקור של סיפור אולם רש"י לומר מוהגדת לבנך

וכי הצ"ח דלפי הרמב"ם דילפינן המצות זכירה מהקרא דלמען תזכור, י"ל דכיון דלא כתיב בקרא זכור בלשון ציווי כמו במצות זכירת עמלק דכתיב זכור אשר עשה לך עמלק, א"כ י"ל דסובר הרמב"ם דלא הוי מצוה גמורה מהתורה אלא הוא כמעט מצוה מדברי סופרים עיי"ש, [והנה במש"כ דלא הוי מצוה גמורה אלא הוא כמעט מצוה מדברי סופרים, אולי כוונתו דהוי רק מצוה קיומית, אבל אין זה מצוה חיובית], ומש"ה לא מנה הרמב"ם מצות זכירה, וצ"ע.

והנה הגר"ח תי' באופ"א דהנה הרמב"ם בשורשים כי דלא מנה מצוה שעתיד להתבטל לימות המשיח, וא"כ הרמב"ם דפסק כבן זומא דדריש כל ימי חיך הלילות ולא דריש כל ימי חיך לרבות ימות המשיח, לדבריו מצות זכירה תתבטל בימות המשיח, ומש"ה לא מנה הרמב"ם מצות זכירה.

והנה יש להוסיף על דבריו, דמדמנה הרמב"ם למצות סיפור יציאת מצרים ש"מ דמצות סיפור יציאת מצרים תהיה נוהגת גם לאחר ביאת המשיח, וצ"ב מה החילוק, הרי הטעם דזכירת יציאת מצרים תתבטל לימות המשיח מבואר בברכות (דף י"ב ע"ב) וכי מזכירין יציאת מצרים לימות המשיח, והלא כבר נאמר הנה ימים באים נאם ה' ולא יאמרו עוד חי ה' אשר העלה את בני ישראל מארץ מצרים, כי אם חי ה' אשר העלה ואשר הביא את זרע בית ישראל מארץ צפונה ומכל הארצות אשר הדחתים שם. וא"כ מה החילוק בין זכירת יציאת מצרים לסיפור יציאת מצרים.

אולם החילוק הוא, דמצות סיפור יציאת מצרים היא לספר את כל ההשתלשלות איך נעשו ישראל לעם שהקב"ה גאלם וקנאם לעמו, וזה יסוד הכל, ומחמת זה לבסוף יגאל אותנו, וא"כ אין טעם שיתבטל דאדרבה מחמת היציאת מצרים יהיה הגאולה השלימה, משא"כ מצות זכירה היא לזכור הנס של יציאת מצרים, זה יתבטל דלעת"ל יהיו ניסים גדולים יותר.

אחד חכם ואחד רשע

הגר"ד היה מביא בשם איזה מגיד שהיה מפרש בדרך דרוש [היה מדבר דברי חיזוק על המצב אז], דלכאוי' ההיפך מרשע הוא צדיק, וא"כ היה צריך להיות כתוב צדיק ולמה כתוב חכם, ואמר שמי ששואל שאלות על התורה אפי' שמותר לו לשאול מ"מ אינו יכול להיקרא צדיק, דצדיק אין לו לשאול שאלות כלל על התורה דלמה צריך להתחכם ולשאול שאלות הרי רחמנא אמר תעביד.

והיה מוסיף המגיד הנ"ל, דבאמת הארבעה בנים הנ"ל אין זה מדובר בכמה אנשים אלא הכל מדובר במשפחה אחת שמדרדרת מהתורה רח"ל, וזה הכל מתחיל שהאב נהיה חכם ושואל שאלות על התורה, ולבסוף נהיה שבנו מדדר יותר וכבר נעשה רשע, ואח"כ נהיה שבנו של הרשע הוא תם הוא לא מבין בכלל הוא נעשה תינוק שנשבה, ולבסוף נהיה שהבן של התם נעשה אינו יודע לשאול הוא לא יודע כלום הוא מתבולל ר"ל, זה הדרדרות של הדורות וזה הכל מגיע ע"י מה שהאב התחכם ושאל שאלות על התורה, ואין זה הדרך אלא צריך לקיים את התורה בלי לשאול שאלות.

חכם מה הוא אומר

כולם תמהים מה ההבדל בין החכם לרשע הרי גם החכם שואל מה העבודה הזאת לכם, כלשון הקרא כי ישאלך בנך מאמר מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה אלקים "אתכם". ושמעתי מהגר"י

וינשטיין דהנה כשנדקדק היטב בפסוקים נמצא מוזכר ג' חילוקים בין החכם לרשע. א. דהנה בחכם כתוב והיה כי "ישאלך" בנך מחר אולם אצל הרשע כתוב והיה כי "יאמרו" לכם בניכם, והיינו החכם "שואל" אולם הרשע "אומר" הוא לא רוצה להבין הוא רוצה לתרץ למה הוא אינו מקיים המצוות, וכמו המעשה הידוע עם הגר"ח שבא אליו איזה אפיקרוס, ואמר לו שהוא היה מקיים את כל התורה כולה אולם מה יעשה ויש לו הרבה קושיות על התורה, ענה לו הגר"ח אם היה לך קושיות הייתי יכול לתרץ לך אבל מה נעשה שאצלך אין זה קושית אלא תירוצים למה אתה לא מקיים את התורה.

ב. עוד חילוק דאצל החכם כתוב ישאלך "מחר" אולם אצל הרשע לא כתוב מחר, והיינו החכם קודם מקיים המצוה ורק אח"כ שואל ואינו תולה את קיום המצוה בשאלה, אולם הרשע שואל קודם שמקיים המצוה והיינו דתולה את קיום המצוה בשאלה.

ג. עוד חילוק דאצל החכם כתוב ישאלך בנך "לשון יחיד" אולם אצל הרשע כתוב כי יאמרו בניכם "לשון רבים", והיינו דאצל הרשע מקימים מפלגה לשאול שאלות וזהו רשע, דאם אתה רק רוצה להבין תשאל ביחידות אבל למה לך להקים מפלגה של שואלים.

ואף אתה אומר לו כהלכות הפסח אין מפטירין וכו'

ומקשים מה מיוחד מה שאומרים לו ההל' דאין מפטירין, ובשם הגרי"ז אמרו דבאו לומר דגם הלכות הפסח נכלל בכלל המצוה דסיפור יציאת מצרים כדאיתא בתוספתא (פ"י י"א) ונפסק בשו"ע, חייב אדם לעסוק בהלכות הפסח כל הלילה אפלו בינו לבין בנו אפלו בינו לבין עצמו אפלו בינו לבין תלמידו, ומה שמזכירים ההל' דאין מפטירין הוא מפני דזהו ההל' אחרונה במסכת פסחים.

אולם אאמו"ר אמר דהגרנ"ט אמר לפרש בדרך המוסר, דבאים לומר לחכם דהנה טעמא דאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן כדי שישאר טעם המצה בפיו וא"כ באים לומר לחכם דהמצוה של סיפור יציאת מצרים הוא לא לקיים המצוה ולהמשיך הלאה, אלא במצוה זו צריך שישאר הרושם דהמצוה גם אח"כ, דעיקר המצוה דסיפור יציאת מצרים דע"ז ישתרש אצלו האמונה וצריך שישאר הרושם של המצוה גם אח"כ.

ושאינו יודע לשאול

נסתפקתי דהנה הדין דאם אין לו בן אשתו שאלו ואם אין לו אשה אחר שאלו, ויל"ע איך הדין באינו יודע לשאול שאינו בנו אם יש לו חיוב דאת פתח לו כמו בבנו, דמסברא דזהו מדין דוהגדת לבנך דזה שייך רק לבנו ולא באחר, וצ"ע.

יכול מר"ח וכו' יכול מבעוד יום

והנה מה דהיה ס"ד דמר"ח פירשו המפרשים משום דכבר בר"ח נאמר הצווי דפסח, וכבר נתבשרו על הנס וא"כ הוי ס"ד דיכול לקיים המצוה מר"ח. אולם צ"ב מה ה"ס"ד מבעוד יום. ובפשוטו הוא משום דאז זה זמן של הקרבת הקרבן פסח וס"ד דכבר מאז יוכל לקיים המצוה. אולם מטו בשם הגרי"ז, דקאי על תוספת יו"ט דהיה ה"א דיכול לקיים מצות סיפור יציאת מצרים גם בתוספת יו"ט, וקמ"ל שאינו יכול לקיים בתוספת יו"ט, והביא ע"ז התוס' בריש ערבי פסחים דאי אפשר לקיים מצות מצה בתוספת דכתיב בלילה הזה עי"ש. וא"כ מה"ט אינו יכול לקיים מצות סיפור בתוספת דבעי בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך.

והנה העולם מביא בשם הגר"ח דהקשה דמה היה הס"ד של התוס' דאפשר לקיים מצות מצה בתוספת הא תוספת מהני רק לדינים שהיו"ט מחייב ולא מה שהיום ט"ו מחייב והרי מצות מצה אינו תלוי בקדושת יו"ט אלא ביום ט"ו, וא"כ איך יוכל לקיים המצות בתוספת.

אולם הגר"ד הביא קושית הגר"ח בנוסח אחר, דהנה הגר"ח נסתפק אם יכול לקיים סעודה ג' דשבת בתוספת שבת, דהנה תוספת שבת הוא ג"כ שבת אבל מ"מ אין זה פוטר החיובים מה שהשבת גופא מחייב. והיה שואל לפי"ז למה קידוש אפשר לעשות בתוספת שבת, הא חובת קידוש השבת מחייב ואיך יפטר בתוספת, ותי' דזהו כל הדין של קידוש להתחיל את הדין של התוספת שבת בקידוש, וכמש"כ הרמב"ם דמצוה לקדש את השבת "בכניסתו" וביצאתו, דהיינו דהדין קידוש הוא דין בכניסת השבת, ולכך יכול לקיים את הקידוש גם בתוספת.

אולם אכתי הקשה הגר"ח מהתוס' הנ"ל דלמה הוצרכו לומר דהטעם שלא יוצאים חיוב מצה בתוספת משום דכתיב לילה, הרי תיפו"ל דתוספת לא יכול לפטור את החיובים של יו"ט ואה"נ דהיה מקיים מצת מצה אבל לפטור לא יכול.

מתחילה היו אבותינו עובדי ע"ז ועכשיו קרבנו המקום לעבודתו

א' הביא למו"ר בשם הגרמ"ד דהקשה למרן הגרי"ז [הובא גם בספר מאורי המעודות] דהנה משמע דמה שקרבנו המקום לעבודתו קאי על מה שאומרים מקודם דמתחילה היו אבותינו עובדי ע"ז, וצ"ע הא גם בני נח מצוים על ע"ז, וא"כ מה קירבנו אותו הקב"ה יותר מקודם שגם היינו מצווים על ע"ז מדין בן נח, והגרי"ז נשאר בצ"ע,

אולם מו"ר אמר דכע"ז זה הוקשה לו מעולם על מה דאומרים בעלינו לשבח "שלא שם חילקנו כגוי הארצות שהם כורעים ומשתחווים וכו' ואנחנו כורעים ומשתחווים ומודים לפי מלך מלכי המלכים וכו', וצ"ע הרי גם גוי הארצות מצוים מדין בן נח על ע"ז, ומהו השבח בישראל יותר מגוי הארצות ואין לומר דהוא מפני דבפועל רק גוים עובדים ע"ז משא"כ ישראל, דגם בישראל יש חוטאים והיה תקופות רח"ל דרוב ישראל עבדו ע"ז,

אולם באמת דאפי' דגם בני נח מצווים על ע"ז מ"מ איכא נפק"מ בין ישראל לעכו"ם א. התוס' בבכורות דף ב' ע"ב כ' דבני נח אינם מוזהרים על ע"ז בשיתוף, ב. דעכו"ם אינם מצוים על קידוש ה', (כמבואר בסו"פ בן סורר) וא"כ י"ל דלגבי אלו הנפק"מ יש שבח לישראל יותר מהעכו"ם, אולם בפשוטו הפשט שאה"נ שגם קודם היה מצווים מ"מ בישראל ע"י התורה נשמרים מזה יותר ובפרט לפי מה שכתב ברמב"ם בהל' גירושין דנפש הישראלית רוצה לקיים מצוות וא"כ טבע נתן לנו הקב"ה ועי"ז אנו שומרים את התורה.

והיא שעמדה

וצ"ב מה שנכנס והיא שעמדה לסיפור יציאת מצרים, וי"ל דהנה הנתה"מ בהגדה במימרא דהא לחמא עניא הקשה דמהראוי היה שלא לשמוח בפסח מאחר שאנחנו עכשיו משוקעים בגלות עוד יותר גרוע מהראשון, דזה דומה לא' שניצל מסכנה ואח"כ נכנס שוב לסכנה שכבר אין לו במה לשמוח. ותי' דמה דאנו שמחים הוא משום דמחמת היציאה הראשונה מובטח לנו בודאי דנזכה לשנה הבאה בארעה דישראל ונצא במהרה מהגלות. ועפי"ז מתבאר היטב מה שאומרים והיא שעמדה, דמה"ט יש לנו לשמוח ביציאת מצרים אע"פ שעכשיו אנו בגלות מפני שמחמת ההבטחה הראשונה מובטח לנו שהקב"ה מצילנו מידם.

קרבנו להר סיני ולא נתן לנו את התורה

שמעתי מהגר"א לופיאן שאמר, דכתוב כאן דבמעמד הר סיני גם בלא קבלת התורה, היה התקרבות לה' וזה מה דאומרים דהיה די לנו בקרבנו לפני הר סיני אפי' אם לא נתן לנו את התורה.

בנה בית הבחירה לכפר על כל עונתינו

והנה מה שמזכירים לכפר על כל עונתינו משום דזהו חלק ממצות בנין בית המקדש שיקריבו בו קרבנות, וכן הוא לשון הרמב"ם בתחילת הל' בית הבחירה שכי מצות עשה לעשות בית ליי' מוכן להיות מקריבים בו הקרבנות.

קריעת ים סוף

הנה בתפילה אומרים [בסוף וכרות עמו הברית] אשר הזידו עליהם ומשמע דהתביעה על המצריים דווקא על מה שהיו מזידים. והביאור הוא, דהרי כבר נגזר על ישראל שיהיה להם גלות מצרים, וא"כ כל התביעה שיש על המצרים הוא רק על מה שהזידו. [עי' רמב"ן עה"ת פרשת לך לך].

אני ה' ולא שליח

הגרבי"ד אמר דהגדר בזה דהוי כמו דבר שבגופו דלא שייך שליחות, כמו כן גם מכות בכורות היה צריך להתקיים ע"י הקב"ה בעצמו, דהיה ענין במה שהקב"ה בעצמו יעשה כן, שהיה בזה גילוי שכינה, וכו', כמו שאמרו קודם ובמורא גדול גילוי שכינה, ולא היה שייך שיתקיים ע"י שליח.

ונאכל מן הפסחים ומן הזבחים אשר יגיע דמם על קיר מזבחך לרצון

הגרי"ז דקדק מה דרק בקרבן פסח מבקשים בקשה זו אשר יגיע דמם על קיר מזבחך לרצון ולא בשארי קרבנות, ואמר דהנה קיי"ל זבחים דף כ"ו דזריקה שלא במקומו כבמקומו דמי ובעלים נתכפרו ורק דהבשר פסול [דילפינן מקרא ואני נתתיו לכם על המזבח לכפר כיון שהגיע דם למזבח נתכפרו בעלים אי הכי בשר נ+מי אמר קרא לכפר לכפרה נתתיו ולא לדבר אחר] וחידש הגרי"ז דבפסח דעיקרו לאכילה ואכילה מעכבת א"כ לא יועל זריקה שלא במקומו כיון שאין הבשר ניתן לאכילה, ומשום זה בפסח דוקא אנו מבקשים אשר יגיע דמם לקיר מזבחך לרצון, והיינו שיתקיים הזריקה כדין משא"כ בשאר קרבנות דזריקה שלא במקומו כשר.

וצריך להוסיף דהנה אנו מבקשים כאן בקשה זאת גם על הזבחים, והביאור הוא משום דזבחים קאי על חגיגת י"ד שבא מחמת הפסח, וגם קרבן זה עיקרו הוא לאכילה כדי שהפסח יאכל על השובע, ולכך גם בזה יש הבקשה שיהיה זריקה כדין ויאכל הבשר.

אולם יל"ד על דברי הגרי"ז ממה שהוא עצמו אמר על עצם הגמ' דזריקה שלא במקומו כבמקומו דמי, דלכאוי צ"ע כיון דאין הבשר נותר באכילה הא קיי"ל דאם אין בשר אין דם וא"כ איך מהני הזריקה, ותי' דע"כ כיון דילפינן מקרא דזריקה מועלת לכפרה א"כ ע"כ עד כמה שצריך בשר בשביל הכפרה חל זריקה גם על הבשר, וא"כ לכאוי היה אפשר לדון דא"כ יהני זה גם לגבי קרבן פסח אף שעיקרו לאכילה דמ"מ לגבי מה שנצרך בשביל הכפרה יהני הזריקה גם לגבי הבשר, ויל"ע בזה. והנה ראיתי בחזו"א בזבחים בסוגיא דזריקה שלא במקומו דחולק על הגרי"ז וכתב דאדרבה כיון דבפסח אכילה מעכבת א"כ בפסח יועיל הזריקה שלא במקומו גם להתיר הבשר באכילה דבלי"א אין כפרה וכפרה ע"כ איכא.

המנהג ללוות את המצות

לכאוי מה שנהוגים ללוות המצות בסוף פסח כמו שמלויים הסוכה בסוף סוכות שייך רק לפי דעת הגר"א דמקיימים מצוה באכילת מצה כל שבעה אבל אם לא מקיימים מצוה, איזה לוי מצוה שייך בזה והרי כבר בלא"ה אין מצוה מהיום הראשון.

הלל

הרמ"א בסימן תע"ז ס"א, כתב דיאמר גם ההלל קודם חצות. מרן הגרי"ז הקפיד לומר הלל קודם חצות, דהוכיח דההלל הוא חלק מהמצות סיפור יצ"מ דהנה הרמב"ם בספר המצות [מ' קנ"ז] שכי' המצוה דסיפור יצא"מ הוסיף וז"ל וכל מה שיוסיף במאמר ויאריך הדברים בהגדלת מה שעשה לנו השם וכו' "ובהודות לו יתברך על מה שגמלנו מחסדיו יהיה יותר טוב", הרי דההודאה נכלל בסיפור, ומצות סיפור הוא אינו אלא בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך, והיינו עד חצות.

שובי נפשי למנוחכי

שובי נפשי למנוחכי כי ה' גמל עליכי, אאמו"ר הביא בשם הגרנ"ט דבי' הפסוק, דדוד המלך ע"ה אומר שיש לו צרות אימתני הוא במצב "שובי נפשי למנוחכי" הוא כשיודע "כי ה' גמל עליכי", - כשהוא יודע שהקב"ה עשה את זה, וא"כ בוודאי שהכל לטובה ואין לו על מה להצטער.

יאמר נא ישראל

כשבקרתי אצל מרן הגרא"ז מלצר בחוה"מ שמעתי מפיו שביאר מה שאומרים בהלל יאמר נא ישראל כי לעולם חסדו, ואח"כ אומרים בנפרד יאמרו נא בית אהרן וגו' וכן יאמרו נא יראי ה' וגו' ולכאוי' מדוע אומרים בנפרד בית אהרן ויראי ה' הרי כולם נכללו בכלל יאמר נא ישראל.

ואמר שכל אחד אומר הודאה על החלק שלו, ישראל אומרים הודאה על החלק שלהם עצם הצלת כלל ישראל דהנה בכל דור ודור עומדים עלינו לכלותינו והקב"ה מצילו מידם, ובית אהרן אומרים הודאה על החלק שלהם דהיינו הסיוע שיש להם בעבודתם, ויראי ה' אומרים הודאה על החלק שלהם הסיוע שיש להם בעבודת ה'.

והנה זהו גם הביאור במה שאומרים גם בזכרנו, יברך בנפרד על כל או"א, יברך את בית ישראל יברך את בית אהרן יברך יראי ה', ולכאוי' ג"כ קשה למה מבקשים בנפרד על בית אהרן וכן על יראי ה' הרי בכלל הבקשה של בית ישראל כולם בכלל, אולם הביאור הוא כנ"ל שכל אחד מבקש ברכה על החלק שלו, ישראל מבקשים על שלהם וכן בית אהרן מבקשים על שלהם דהיינו עבודת הכהונה וכן יראי ה' מבקשים ברכה על החלק שלהם היינו על עבודת ה'.

וזהו ג"כ הביאור מה שאומרים בלא לנו בנפרד על כל או"א ישראל בטח בה' בית אהרן בטחו בה' יראי ה' בטחו בה', שכל אחד צריך ביטחון על הדבר שלו, ישראל צריכים ביטחון על שלהם וכן בית אהרן צריכים ביטחון על שלהם דהיינו עבודת הכהונה וכן יראי ה' צריכים ביטחון על שלהם דהיינו עבודת ה'.

נגילה ונשמחה בו

וכן בתפילה אומרים וישמחו בך, נשאל מו"ר מה הפשט במה שהשמחה הוא בהקב"ה, והרי לכאוי' עיקר השמחה הוא במה שעם ישראל נגאל ממצרים, ואמר מו"ר שיש להסביר ביותר הענין עפ"י מש"כ בבה"ל דאין הפשט דמפני שהיה גאולת מצרים לכן נעשה המצות דפסח, אלא הוא להיפך דבאמת התורה נכתבה עוד קודם יציאת מצרים, אלא מפני שהיה צריך להיות המצוות מפני זה היה יציאת מצרים, וא"כ יש להבין מה דעיקר השמחה שאנו שמחים בהקב"ה דעיקר התכלית של יציאת מצרים הוא כדי קיום המצוות.

תפילת מוסף

אתה בחרתנו

ישנם מקשים על הנוסח אתה בחרתנו הרי הקב"ה שאל את אומות העולם אם הם רוצים לקבל את התורה, ורק ישראל הסכימו. וא"כ למה נחשב שהקב"ה בחר בנו.

אמנם זה לא קשה דהנה בע"ז דף ב' ע"ב איתא לעתיד לבוא אומרים אומות העולם להקב"ה רבונו של עולם כלום כפית עלינו הר כגיגית ולא קבלנוה כמו שעשית לישראל דכתיב ויתיצבו בתחתית ההר א"ר אבדימי בר חמא בר חסדא מלמד שכפה הקב"ה עליהם הר כגיגית ואמר להם אם אתם מקבלים את התורה מוטב ואם לאו שם תהא קבורתכם, מיד אומר להם הקב"ה הראשונות ישמיעונו שנאמר וראשונות ישמיעונו שבע מצות שקיבלתם היכן קיימתם ומנלן דלא קיימום דתני רב יוסף עמד וימודד ארץ. ולכא' לא מובן תשובתו של הקב"ה מה ענה להם שלא קיימו הראשונות, דמה זה טעם למה כפה על ישראל ולא על הגוים.

וביאר בזה הגרב"ד דהנה באמת יש להבין איך הועילה קבלתם באונס, והרי בקבלת התורה היה בזה ענין של גרות, דהא ילפינן מהתם כל דיני גירות בגמ' ביבמות (דף מ"ז ע"ב), ואיך הועיל הקבלה באונס. וע"כ צריך לבאר ע"פ דבריו הידועים של הרמב"ם בהלכות גירושין, דטבע האיש הישראלי שהוא רוצה לעשות רצון הקב"ה, ורק שהיצה"ר מעכב, וע"י שכופים אותו ומסלקים היצה"ר, שוב כבר רוצה מרצונו ואינו אנוס ע"ז. ומאותו הטעם הועילה קבלתם של ישראל אף שהיתה באונס, דבאמת היה להם רצון, ורק שהיה צריך לסלק העיכוב מחמת היצה"ר. ואמר הגרב"ד דאימתי נקבע טבע זה באיש הישראלי שרוצה לעשות רצון קונו, זה היה ע"י האבות.

ומעתה תתבאר היטב תשובת הקב"ה לגוים למה לא כפה עליהם הר כגיגית כמו שכפה על ישראל כיון שלא קיימו שבע מצות בני נח, דהמכוון בזה, דלגוים לא היה מהני הכפיה כלום, דהיה קבלה באונס שלא חלה, ורק לישראל הועילה הקבלה, כיון שבטבעם לעשות רצון קונו. וזה הכוונה במה שאמר להם הקב"ה כלום שבע מצות שנתתי לכם קיימתם, דהיינו דהאבות שקיימו את ה' מצוות בזה השרישו בטבע זרעם הרצון לקיים רצון הקב"ה, אבל אתם שלא קיימתם אין לכם טבע זה, וא"כ מה יועיל מה שאכפה לכם הר כגיגית הרי יהיה זה קבלה באונס שלא חלה.

וזה הפי' במה שאומרים אתה בחרתנו, דהיינו מה שהקב"ה בחר בנו והשריש בנו בטבע הרצון לקיים רצון הקב"ה, דע"ז הואיל הכפה עלינו הר כגיגית. וזה גם הפי' במה שאומרים בברכת התורה, אשר בחר בנו מכל העמים, וגם שם קשה כנ"ל, דהרי לא בחר בנו הקב"ה יותר מכל העמים, דהרי את כולם שאל אם הם רוצים לקבל את התורה, ורק ישראל הסכימו. אולם הביאור כנ"ל, דזה קאי על מה שכפה הר כגיגית וכנ"ל.

זמן חרותנו

והנה מה שאומרים בסוכות זמן שמחתנו קאי גם על עכשיו מה דהוא זמן שמחתנו, וא"כ י"ל דגם מה דאומרים בפסח זמן חרותנו, קאי על עכשיו משום דחייב אדם ליראות את עצמו כאלו הוא יצא ממצרים, וכן בשבועות מה שאומרים זמן מתן תורתנו מפורסם בשם בעלי המוסר דקאי על עכשיו, דהרי יש קושיא מפורסמת הרי רק בז' ניתנה תורה ואיך שייך לומר בו' סיון זמן מתן תורתנו. ופי' בזה דהמועדות אינם זכר למה שהיה בזמן ההוא, אלא דגם עכשיו בזמן הזה יש הענין שהיה בזמן ההוא, וכיון שהיה צריך להיות המתן תורה בו', ורק דמשה רבינו דחאה ליום ז', זה היה רק בזמן ההוא, אבל הענין שיש עכשיו הוא כמו שהיה צריך להיות בתחילה בו'.

בבית הגדול

יל"ע הרי בית המקדש אינו כ"כ גדול ומה אמרינן הבית הגדול, ונראה דנחשב גדול משום מה דאיתא שהיו עומדים צפופים ומשתחוים רווחים ולא היה אחד שאמר לי צר לי המקום, וזה הפי' גדול שהיה גדול בלא גבול שהיה מקום לכולם. ויש להוסיף עוד, דעי' בחת"ס שכתב דלא רק מה שהשתחו רווחים היה נס, אלא גם מה שעמדו צפופים ג"כ היה נס, דגם זה לא יתכן בדרך הטבע שיעמדו שם כל ישראל אפי' צפופים.

ושמחנו בתיקונו

מובא מהמרי"ל דיסקין לפרש מה דאמרינן והראנו בבנינו ושמחנו בתיקונו, דהנה קיי"ל דבית המקדש השלישי ירד מהשמים, וא"כ במה אנו נקיים המצוה דועשו לי מקדש, וצ"ל דזה יהיה ע"י תיקון דלתות, וא"כ זה מה שאומרים והראנו בבנינו דהנה בנין בית המקדש לא נבנה ורק נראה, אולם ושמחנו בתיקונו דאנחנו נעשה התיקון דלתות.

והוקשה לי דהנה בגמ' בסוכה דף מ"א ע"א איתא על הא דתנן דהתקין ר' יוחנן בן זכאי שיהא יום הנפ' כולו אסור ובגמ' איתא הטעם דמהרה יבנה בית המקדש ויאמר אשתקד מי לא אכלנו בהאיר המזרח השתא נמי ליכול ואינהו לא ידעי דהשתא דאיכא בית המקדש עומר מתיר, ובגמ' פריך דמחצות היום תשתרי דהא תנן דבזמן בית המקדש הרחוקים מותרין מחצות היום ולהלן שאין ב"ד מתעצלים, ומשני לא צריכא דאיבני בלילה אי נמי סמוך לשקיעת החמה והיינו שלא היו מספיקים להביא העומר קודם חצות, ועיי"ש ברש"י שהקשה הא אין בונים בית המקדש בלילה וא"כ איך ניחוש שיקריבו העומר למחר ותי' דבית המקדש השלישי ירד מהשמים.

ולכאוי' לפי המהרי"ל יל"ע דעדיין צריך לתקן הדלתות, [דלכאוי' הדלתות מעכבים בבנין הבית משום הכל בכתב], וזה גם כן א"א לעשות בלילה דאין בונים בלילה, ומה תי' רש"י, וצ"ע. ובאמת דעי' בתוס' שם דג"כ הביאו קושית רש"י דאין בונים בלילה וכי' דרש"י תי' ומשמע דאפש"ל דלא כדבריו, וצ"ע הרי זה ודאי דביהמ"ק יבנה לעת"ל בידי שמים, אלא יש לומר דנתקשו במה שהקשינו דאף דביהמ"ק ירד מהשמים מ"מ יהיה עדיין חלק שיצטרכו לעשות כמו התיקון דלתות, ועי' ג"כ קשה דהא אין בנין ביהמ"ק בלילה.

ובדעת רש"י יש ליישב עיקר הערת הגרי"ל דאיך יקוים מצות בנין ביהמ"ק והרי ירד מהשמים, ונראה דרש"י סובר דמצות בנין ביהמ"ק העיקר בה היא התוצאה שיהיה ביהמ"ק בנוי, ואין המצוה גוף מעשה בנית ביהמ"ק, אלא הוא רק הכשר שיהיה ביהמ"ק בנוי, וא"כ אפי' אם יבנה ביהמ"ק בידי שמים ג"כ יקוים המצוה של בנין ביהמ"ק.

והשב ישראל לנויהם

וצ"ע מה זה שייך למצות ראייה שישראל יחזרו לאדמתם. ואמר הגרי"ז לבאר ע"פ מה דקיי"ל דמי שאין לו קרקע בא"י פטור מן הראייה דבעינן אשר יחמוד איש את ארצו, וא"כ רק ע"י שיתקיים והשב ישראל לנויהם שיהיה להם קרקע בא"י, עי' יתקיים גם ושם נעלה ונראה וכו'.

ושם נעלה ונראה

יש לדקדק הלשון ושם "נעלה" ולכאוי' הו"ל למכתב רק ושם נראה ונשתחוה, ובפשוטו י"ל דהוא מלשון הכתוב "וקמת ועלית" דביהמ"ק גבוה מכל הארצות, ולכך נקטו לשון ונעלה.

אולם יש להוסיף בזה עוד, דהנה יש קושיא מפורסמת מה דאיתא דהר הבית גבוה מכל המקומות, דהרי עיינו ראות הרים גבוהים הרבה יותר מהר הבית, והגרי"ז תי' ע"ז דהנה איתא בתוספתא סופ"ק דברכות אין שכינה חוזרת עד שתעשה הר, ומשמע מזה דבאמת ההר היה גבוה ורק דנעשה נמוך, [ואומרים דשאלו את הגרי"ז דא"כ נמלא את ההר וממילא משיח יבוא, ואמר ע"פ מה דכתיב "שוקל בפלס הרים" ומבואר דלהרים יש מידה ולא שייך למלאות ההר], וא"כ יש לפרש דזה מה דכ' ושם נעלה, דאנו מבקשים שתגבה ההר ונזכה לעלות ולראות לפני ה'.

ונשתחוה

הנה זה מבואר בכמה מקומות שביאת מקדש מחייב השתחוה, כגון מה דכתיב גבי אברהם ואני והנער נלכה עד כה ונשתחוה, אולם צ"ב דזהו דין בביאת מקדש ולא בדין בראייה ואינו מעכב במצות ראייה, וא"כ למה נקטו לדין זה כאן, וצ"ע.

והשאינו את ברכת מועדיך וכו' כאשר רצית ואמרת לברכנו

ביאר הגר"ז מה שאומרים ואמרת לברכנו, דהיכן כתוב שאמר לברכנו, והביא מה שכתב רש"י על הפסוק ושמחת בחגיך והיית אך שמח, וכתב רש"י דוהיית אך שמח הוא הבטחה שנהיה בשמחה.

ותן חלקנו בתורתך

הגר"ד היה מפרש הבקשה של ותן חלקנו בתורתך, דהנה לכל אחד יש חלק בתורה מה צריך לחדש בתורה ורק צריך למצוא את חלקו, וזה הבקשה של ותן חלקנו בתורתך שנמצא את חלקנו בתורה, וזקני היה מביא את המעשה הידוע עם הנצי"ב דכשחיבר ספרו העמק שאלה עשה סעודה גדולה וכל זמן הסעודה חיבק הספר ונישקו, ושאלו אותו לסיבת הדבר, ואמר דבצעירותו לא הצליח כל כך בלימודו וחשבו הוריו לשלחו לעבוד, ואמר דאם היה כן היה נעשה לחייט, ולא סתם חייט אלא חייט יר"ש ולא כמו החייטים דאז שהיו גונבים מה שנשאר מהבד, והיה עושה הרבה צדקה והיה קובע עתים לתורה ולא רק זה אלא גם היה מוסר שיעור לפני הבעלי בתים, אבל מ"מ כשהיה מגיע לב"ד של מעלה היו תובעין אותו דהיכן ההעמק שאלה שלך, והיינו דאפי' דהיה נוהג כשורה בכל דרכיו מ"מ כל אדם נתבע לפי מה שהיה הייעוד שלו, ולכך כיון שכן הצליח לחבר את ספר העמק שאלה הרי הוא שמח שמחה גדולה, והוסיף הגר"ד צ"ל בשם הגר"י מסלנט צ"ל דכשיבוא למעלה יראו לו כמין תמונה מה היה יכול לצאת ממנו. והוסיף הגר"ד שהסיבה שלצדיקים יש הרבה חלומות זה משום שלא נותנים להם השינה כדי שיוכלו למלא את תפקידם ויעודם בעולם משא"כ הרשעים השינה טוב להם וטוב לעולם. וזה מה שאומרים בר"ה בזכרונות, כי זכר כל היצור לפניך בא "מעשה איש ופקודתו" דמעשה איש הוא על מעשיו, ופקודתו היינו מה שהפקידו אותו לעשות.

מקדש ישראל והזמנים

אומרים בתפילה מקדש השבת וישראל והזמנים, וצ"ב החילוק בין שבת ליו"ט, דבשבת אין מזכירים ישראל, וביו"ט מזכירים ישראל, ועי' בגמ' בבבא מציעא (דף י"ז ע"א) עיי"ש. ונראה להוסיף עומק בביאור דברי הגמ', דקדושת שבת היא קדושה בפני עצמה שאינה שייכת בדווקא לדיני התורה ולישראל, דהרי כבר קודם שניתנה התורה כתיב בפרשת בראשית ויברך אלקים את יום השביעי ויקדש אותו, דה' קידש את עצם היום של שבת, אבל מועדים זהו רק קדושה שניתנה רק לישראל דהוא ניתן מחמת דברים שאירעו לעם ישראל, כגון פסח על גאולת עם ישראל ממצרים וסוכות על ענני הכבוד שהיו לישראל, וזה החילוק בין שבת ליו"ט, דבשבת אין מזכירים ישראל, וביו"ט מזכירים ישראל, דכל קדושת היו"ט היא קדושה לישראל.

עובדות והנהגות

א. הגר"ד בא' מדרשותיו לפני הבעלי בתים הביא מה שהגר"ח ענה לאחד ששאלו, זה היה בזמן המלחמה הראשונה שהקומנסטים השתלטו על רוסיה ומצב הדת אז היה גרוע מאד, והגר"ח היה אז במינסק ועסק אז בסוגיות של טומאת וטהרות ובירר להבין את מח' רמב"ם וראב"ד בהל' טו"מ, ואחד שאל אותו האם כעת שהמצב הדת גרוע שלא מקיימים מצוות האם לא יותר טוב לברר את ההלכה ולמה כעת לעמול בביאור דברי הרמב"ם והראב"ד הרי מה הנפק"מ לנו אם הפשט ברמב"ם הוא כך ובראב"ד כך הרי אלו ואלו דברי אלקים חיים ובודאי דגם הרמב"ם צודק וגם הראב"ד צודק, וא"כ שמצב הדת היום שלא מקיימים מצוות, יותר טוב לברר את ההלכה ולדרוש שיקיימו מצוות.

וענה הגר"ח אדרבה זהו הדרך, שאני אומר ביאור במח' הרמב"ם והראב"ד אז דברי הרמב"ם והראב"ד נעשים מאירים, ובני הישיבות לומדים את זה ורואים כמה הדברים מתוקים ונהנים וממילא הם ג"כ רוצים לחדש וכל אחד אומר ביאור לפי הדרך שלו, ואתה שרואה שיש תורה אז אתה לכה"פ מבין שצריך לברר את ההלכה, והבנים שלך אפי' שהם לא כמוך אבל לכה"פ המטבח שלהם כשר, אבל אם אני לא יגיד חידושים ורק ידרוש ההלכה ויגיד הרמב"ם פוסק כך וכך, הרי הם דברים יבשים ולא מאירים, אז יכול להיות שבני הישיבות ישאלו ולימדו את ההלכות ואצלך אולי יהיה המטבח כשר אבל לבן שלך המטבח כבר לא יהיה כשר, וא"כ אמר הגר"ח שאני עמל לבאר את דברי הרמב"ם והראב"ד בגלל זה לבן שלך יש מטבח כשר.

ב. מסופר על זקני שפעם אחת הקשו לו קושיא ואמר תירוץ, ועדיין הצטער ועמל עוד על הקושיא ואח"כ אמר ממש את אותו תירוץ ושמח, ושאלו אותו מה שונה שמקודם שאמר את התי' עדיין הצטער ועכשיו שאמר ממש את אותו תי' הוא שמח, ואמר שמקודם התי' היה בלא יגיעה וא"כ חששתי למה שאמרו חז"ל לא יגעת ומצאת אל תאמין ועכשיו התי' בא ע"י יגיעה וא"כ בטוח אני בזה דאמרו חז"ל יגעת ומצאת תאמין. והנה בהקדמה לספר בית אהרן להגר"א כהן הביא שם את המעשה הנ"ל וחולק עליו שם וכתב שלא צריך על כל דבר ודבר יגיעה אלא העיקר צריך ללמוד על דרך היגיעה אבל אחרי שמתגיע יכול להיות שיבואו דברים גם בלא יגיעה, אולם מהמעשה הנ"ל נראה שזקני סבר לא כן שאין דבר בתורה שבא בלא יגיעה אלא מה שאמרו חז"ל יגעת ומצאת תאמין לא יגעת ומצאת אל תאמין, היינו שעל כל דבר ודבר בתורה צריך יגיעה.

ג. הגר"ח מואלזין כתב דיש שאמרו דהגר"א היה כמו תנא, וח"ו לומר כן, ואפי' כרש"י גם לא היה והיה או כהרמב"ן או כהרשב"א, ורואים דמדד ולא אמר סתם, ודו"ק.

ד. זקני הגר"ד סיפר ששמע מרידב"ז דהרע"א הניח את ספרי הגר"א במדף שמונח הראשונים, והיה נכד אחד ששינה והרע"א שראה את זה החזיר את ספרי הגר"א למדף הראשונים, ורואים מכאן דגם הרע"א החשיב את הגר"א כמו אחד מהראשונים. והנה הגר"ד אמר דגם מהג' רע"א בשו"ע משמע כן. דהנה בגליון רע"א ביו"ד צירף דעת הגר"א עם דעת ראשון, דכ' שם וזהו דעת הרא"ש וכן הוא דעת הגר"א. [א. ה. לא מצאתי לעי"ע שכ"כ עם הרא"ש אולם מצאתי רע"א בגליון יו"ד סי' קכ"ג בש"ך ס"ק י"ח דכ' שם עם הרשב"א.

ה. אמר הגר"ד דהטעם דזכינו לגדלותו של הגר"א, זהו משום דאז היה ירידה גדולה ברוחניות בעם ישראל דאז התחילו הרפורמים, וכדי למנוע הירידה היה צריך גדולת קדושתו של הגר"א, ובאמת דבויילנא אף דהיו חופשים אבל רפורמים לא היה.

ו. ומובא גם שאמרו להגר"ח מואלזין דהיה לו אח דהיה נקרא ר' זלזמליה ונפטר בצעירותו וכבר אז ידע כל התורה, ואמרו להגר"ח דמסתמא אם היה חי כשנות הגר"א היה ג"כ כמוהו, ואמר דאין זה כן אלא אפי' אם היה חי אלף שנה ג"כ לא היה מגיע לגדלותו, ואמר דגם דאחיו ידע כל התורה אבל ידע זה רק ישר אבל לא ידע זה הפוך, אבל הגר"א ידע זה ישר והפוך.

ושאל הגר"י דהרי גם עי"ז יש לומר דאם אחיו היה חי יותר שנים היה יודע ג"כ ישר והפוך, ואמר הגר"י דהמעלה הזאת לידע ישר והפוך אין זה מכח הזיכרון דמכח הזיכרון לא שייך דאדם ידע כך אלא זהו מהלך

אחר דכתבם על לוח לבך, דהתורה חקוקה בו והיינו דזהו לא רק ידיעה בעלמא אלא והוא מרגיש את מה שכתוב בתורה, לדוגמא כמו אם שואלים ילד קטן מה עכשיו והוא אומר דעכשיו הוא יום הרי אינו אומר שזה יום מחמת שזוכר דאמו אמרה לו פעם דבמצב כזה הוא יום אלא הוא מרגיש דעכשיו הוא יום, כן הוא בתורה שייך שיהיה כתבם על לוח ליבך והא ירגיש את התורה וממילא שייך לידע התורה גם הפוך, ומעלה זו באה ע"י עמלות גדולה בתורה וזה היה שייך רק אצל הגר"א.

ז. הגר"ח היה מספר מעשים על השאג"א מה שקיבלו מהגר"ח ואלזינר דקודם שלמד אצל הגר"א למד אצל השאג"א, וסיפר שהשאג"א היה רב במייץ, כשהיה מכין את הדרשה לשבת הגדול, היה אומר לעצמו אם בני ר' אשר [הוא הדפיס את חידושי השאג"א] ישאל אותי כך אני יענה כך ואם כך אז כך, ופ"א בנו ר' אשר היה בבית ושמע את כל המו"מ ואז שאל אתו אם אני ישאל כך מה תענה לי והשאג"א ענה שיתרץ כך, ופרץ ויכוח עד שנהיה מאוחר ואמר השאג"א שכבר מאוחר וצריך ללמוד, אולם סיכם איתו כשאלהו הנביא יגיע בליל הסדר נשאל אותו, וכשהגיע ליל הסדר שאלו את אליהו הנביא ואמר לו "שאלך שלך הוא עז" והבינו שהשאג"א צודק, אולם לשאג"א היה אכפת דהנה אליהו הנביא מבשר בשורות טובות וכאן אמר בלשון ביטול שהוא עז, עד שהשאג"א פירש שהוא התכוין שיחיה ע"ז שנים, וכך הוה שחי בדיוק ע"ז שנים.

ח. אבי סיפר ששמע מהגר"ח שאמו של ר' חיים מאולזין ביקשה מהשאג"א שהבנים שלה יהיה פי שנים ממנו, ואמר לה הקשית לשאול אבל אע"פ כן אני מברך אותך.

ט. הגרב"ד אמר ששאלו את הגר"ח אם יש מישהו היום שזכה לגילוי אליהו, ואמר שבדור הקודם לפני דורו אביו הבית הלוי, בדורו של הרעק"א והחת"ס ודאי היה, אבל בדור הזה הם בספיקות והזכיר כמה אנשים ומנה את אביו הבית הלוי והמהרי"ל דיסקין והכניס גם את הח"ח, וזה היה חידוש אפי' שהיה בן דורו של הגר"ח.

י. הגרב"ד היה אוכל בליל הסדר אצל הגר"ח ואחרי שהיו גומרים עלו לביתו של הנצי"ב, והגרב"ד אמר שראו שם דברים גדולים.

י"א זקני הגרב"ד היה דרשן גדול, כשהיה רב בקרמנצ'ק היה דורש שם והרבה בני ישיבות שהיו באזור באו לשמוע את דרשותיו, גם בשבת בסעודה ג' כל הבעלי בתים של העיירה באו לשמוע ממנו, והיה מספר איזה מעשה מהגר"ח והיה לומד ומתעמק בזה בהרחבה איזה מוסר השכל יוצא מזה וכך היה אומר להם מוסר, אאמו"ר סיפר דהנה ספר ברכ"ש הוציא על שם אביו שנקרא שמואל דוד אבל אמר שרוצה להוציא ספר בדרוש על התורה על שם אמו, וכשנפטר חיפשו בין גנזיו ולא מצאו כי אם מעט דברים וכנראה שהכל היה מונח אצלו בראש.

י"ב הגר"י סרנא אמר לאאמו"ר דהנה אומרים שהגרב"ב היה נגד ש"י מוסר, הנה אני נקרא בעל מוסר ואני זוכר שאני שמעתי פעם דרשה ממנו וחזר על קטעים שלמים של חובת הלבבות בע"פ ואני אפי' שאני נקרא בעל מוסר לא יכול לעשות את זה.

י"ג. הנה זקני אפי' שהיה מתנגד לש"י המוסר מ"מ בסוף ימיו הכניס את לימוד המוסר לישיבה, והסיבה לזה דאחרי שכמעט בכל הישיבות התקבל שלומדים מוסר ביקשו חתנו הגר"א להכניס מוסר ולא התנגד.

י"ד. הגר"י פטרבורגר הגיע פעם לואלזין וביקש לומר שיחה ונתנו לו ושם אמר את היסוד של הגר"י סלענטר על מה דאמרו חז"ל בראתי יצר הרע בראתי לו תורה תבלין, ואמר דיש ב' סוגי תרופה ליצה"ר, יש תורה שזה סגולה נגד היצה"ר כמו אם אחד לומד שור שנגח את הפרה, מהו תרופה ליצה"ר, ע"כ הוא תרופה סגולית, אולם יש גם תרופה טבעית וזה אם לומדים דברי חז"ל כגון יזכיר לו יום המיתה כדאיתא אם אחד מגיע לחטא יזכיר לו יום המיתה וא"כ עורר שצריך ללמוד מוסר כדי שיהא גם תרופה טבעית. אולם הגר"ח אמר לו האם אתה אומר שללמוד שור שנגח את הפרה זה רק סגולה נגד היצה"ר, הרי כתוב תורה תבלין אטו תבלין זה סגולה למאכל, אלא לא כך הם הדברים אלא גם אם לומדים שור שנגח את הפרה זה תרופה טבעית נגד היצה"ר, ואמר הגר"ח ואם תשאלו מה דאיתא יזכיר לו יום המיתה זה מדבר על אנשים חלאים ואנחנו לא במצב הזה.

ט"ו. הגר"י היה מאד מקפיד לאכול רק מצות יד, ושהיה בוילנא שהגיע שם לצורך הבראה, הנה בכל ווילנא לא היה כלל מושג של מצות יד, והגר"ע שידע שלא יאכל חיפש ולבסוף מצא איזה מאפיה ישנה והכשיר אותה למצות יד בשביל הגר"י. והגר"י לא היה אוכל מצות מכונה בכל הפסח כנראה שחשש בזה גם מצד חשש חימוץ, אולם מצד הלשמה הגר"ח סבר שבדיעבד אפשר לסמוך דגם ע"י מכונה נחשב לשמה, אבל הגר"י אמר שלא יודע אם זה גם במכונה של היום, אולם כשהגענו לא"י זה היה ממש קודם פסח, והיה קשה להשיג מצות יד מהודרות. שלא היה להשיג מצות בחבורה, ואבי שאל את הגר"י ואמר לו שעדיף שיקנה מצות מכונה אצל ר' שלמה בלוך שהיה צדיק גדול מאשר לקנות סתם מצות יד, ורק את הכזית בליל פסח קיימנו במצות יד, וכנישאתי ואצל מו"ח אכלו רק מצות יד, וחזרתי לאכול רק מצות יד, אבי מאד שמח.

ט"ז. שמעתי ממו"ח זצ"ל, שהוא שימש את הגאון ר' משה שוחט שהיה משמש של הגר"ל דיסקין זצ"ל, שהיה דרכו שהיו אומרים לו את קושיות רע"א והוא יישבם לבד, ופעם כשאמרו לו קושית רע"א ולא אמרו לו התשובה ולא ידע לתרץ, ונכנס לחדר והשטתח על הריצפה ובכה לקב"ה שיעזור לו לתרץ, ואח"כ יצא וקם ותירץ.

עוד סיפר שפעם ראה אותו צוחק, והסביר דהיה לו ויכוח עם חביריו פשט בדברי הגר"א על זרעים, וראה את הגר"א לפניו ואמר לו שהוא צודק.

י"ז. אמר הבית הלוי דאפשר למצוא גאונים כמותו וכן צדיקים כמותו אבל שיהיה גם כזה גאון וגם כזה צדיק זה לא מצינו. הגר"ח כתב עליו משיח ה'. וכן כשכתב לו מכתב היה צריך לקום כמה פעמים באמצע ולהפסיק.

י"ח. וכשהיה אחד שהיה צריך ללכת לא"י ורצה לדרוש בשלומו אמר לו שלא יגיד שהוא שואל בשלומו דזה חופצה שהוא ישאל בשלומו, אלא רק בתוך הדברים יכניס, והגר"ל הבין, ואמר מה הוא רוצה להסתיר שהוא גאון והרי זה דבר ידוע. ע"כ.

י"ט. אמר הגר"ד דהתלמידים שכתבו את דבריו של ר"ל, לא הבינו את ר"ל, אבל היה הרבה מתאמץ להבין את דבריו. ואאמו"ר לא הבין מה שאמר שלא הבינו, דלכאוי זה מכת"ק.

כ. אביו של זקני הגר"ד היה עשיר גדול והיה לו אלפי דונמים של יערות, וכידוע שפעם זה היה עיקר המסחר כיון שהבתים היו מעץ, ולשם כך היה לו אישור להחזיק נשק, פעם קרה שהסתכסך עם אחד מהפועלים שלו וירה בו והרגו, ותבעו אותו למשפט, והוא נתן שוחד ולבסוף הוא זוכה אבל אח"כ תבעו אותו על זה שנתן שוחד, ואשתו טענה בשבילו במשפט ואמרה שהן אמת שנתן שוחד אבל זה לא שוחד, מכיון שאתם הגוים משוחזים נגד היהודים א"כ השוחד שנתן הוא כדי שזה יהיה שוה שבשוה, וזקני הגר"ד אמר שמצא סברא זו בתומים שכתב שבאופן שאחד מהבעלי דינים נתן שוחד מותר לבעל דין השני ליתן שוחד כדי שזה יהיה שוה בשוה.

כ"א. הגר"ח פעם השתתף באסיפה של רבנים בפטרבורג בשל בקשת המניסטר הרוסי האחראי על החינוך שהרבנים ילמדו רפואה, והשר דיבר על הענין ואמר שגם הרמב"ם שהיה רב היה רופא וא"כ אין שום בעיה שרב ילמד רפואה, וכל הרבנים שהיו שם לא ידעו מה לענות לו, והגר"ח נמנם שם ומתוך הנמנום ענה לשר בבחינת תענה לכסיל כאולתו, ואמר לשר נכון שהרמב"ם היה רופא אבל מי אמר לך שהרמב"ם היה רב, איפה כתוב שהרמב"ם היה רב, והשר חזר בו מהבקשה.

כ"א. בזמן מלחמת העולם הראשונה זקני היה במינסק וגם הגר"ח היה שם, ולמדו שם מסכת בב"ק ודיברו שם הרבה בלימוד וכמעט רוב הדברים שמביא בספרו מהגר"ח זה משם, והגר"ח אמר לו שאם ידפיס ספר שיכתוב את כל הדברים משמו, וזה היה הסיבה שגם דברים שזקני חידש מעצמו קודם ששמע מהגר"ח גם היה כותב בשם הגר"ח דחשש לציווי של הגר"ח לכתוב בשמו, וגם דברים שסבר שהגר"ח התכוין לזה כתב מטעם זה.

כ"ב. הגר"י אברמסקי סיפר לי שפעם הגיע לשמוע שיעור מזקני ובשיעור אמר הכל מדברי הגר"ח, והנה היה מקובל בישיבה שאחרי השיעור היו קבוצות קבוצות של בחורים חוזרים על השיעור, וזקני היה מסתובב ואם היה דבר קשה היו נגשים לשאול, ופ"א שאמר בשיעור הכל מדברי הגר"ח הבחורים זלזלו ולא חזרו על השיעור, וזקני מאד הקפיד ע"ז ואמר להם שגם קודם ששמע מהגר"ח כבר אמר את זה מעצמו אבל מכיון שאח"כ שמע מהגר"ח אמר לכבודו של הגר"ח בשמו.

כ"ג. זקני היה אומר שהוא עומל בדברי הגר"ח כמו שעמל על רשב"א, והסיבה לזה דהגר"ח הרי הוא בא לבאר את הרשב"א, אז שאני עמל בדברי הגר"ח זה להבין את דברי הרשב"א, הגרב"ד היה מזכיר שהגר"ח היה מכוון לדעת הראשונים, לדוגמא מה שחידש דאסו"מ אין לזה דין דאשו משום חיציו, נמצא חידוש זה מפורש ברא"ה, ועוד כהנה וכהנה.

כ"ד. אבי סיפר על השיחת חולין המיוחדת של הגר"ח, וסיפר שהיה במינסק עם הגר"ח זה היה בסוף המלחמה והגר"ח היה מספר מעשים בין קבלת שבת למעריב, והיו מגיעים לשם גם מלומדים גדולים, והיו שואלים אותו שאלות על הפוליטיקה, והגר"ח היה עונה חריף, וסיפר שפ"א שאלו את הגר"ח מהו הוא אומר ע"ז שהיפנים בסוף המלחמה הצטרפו כנגד רוסיה אפי' שזה היה ממש בסוף המלחמה והרוסים כבר היה בגמר הניצחון, וענה הגר"ח צריך כזה ראש עקום להבין מה כזה ראש עקום חושב.

כ"ה. וסיפר עוד שזוכר שהגר"ח היה משחק עם נכדיו זוג או פרד, ואמר שהיה שם עמקות וגאוני גאונות איך ששיחק איתם שידע בדיוק מה שהם רוצים לעשות, ואאמו"ר שאל את זה לזקני ואמר לו שהגר"ח מרוב עמלותו הראש שלו עייף וצריך לנוח והיה שזוכר שפעם הוא פתח את הדלת ודיבר לעצמו שאני מבטל את המחשבה.

כ"ו. עוד סיפר דהגר"ח היה לו יומן שבו היה כותב כל החידושים שנתחדש לו בכל יום, ופ"א אחד מהנכדים של הגר"ח בנו של ר' ישראל גרשון לקח את זה מהשולחן וקימט, וההגר"ח צעק עליו, ואמו אמרה להגר"ח דכנראה שגדל יחלוק על הסבא, [ורצתה לדמות על המעשה הידוע על רש"י ור"ת, שר"ת שהיה ילד קטן מחק לרש"י את הפרשה של התפילין, ואמו מאד הצטערה ע"ז, ואמר לה רש"י שהוא יגדל הוא יחלוק על סבא], אמר לה הגר"ח תגידי יותר טוב שהוא יגדל אז הוא יבין כמה הסבא צודק.

כ"ז. אבי סיפר כשהיה במינסק ראה את הגר"ח מתפלל מהר מאד והיה גומר הראשון וגם היה עושה תנועות משונות וזה כנראה שלא רצה שהכנס לו מחשבת זרות, אולם הגרב"ד אמר שבואלזין הגר"ח היה מתפלל שעות ארוכות בדמעות שליש. אולם הגרי"ז היה מתפלל בלי שום תנועות, ובנו הר' רפאל אמר לי שהגרי"ז אמר לו פ"א הטעם לזה, דהנה אצל חנה כתוב "ויחשבה אלי לשיכורה" ואם תפילה צריכה להיות עם תנועות איך לא ידע שמתפללת, וע"כ שתפילה צריך להיות רק מהלב דתפילה הוי עבודה שבלב, ואם יש תנועות חיצוניות הרי זה בהכרח חסר בלב.

כ"ח. הגר"ח היה נוהג במעריב ביום חול מכיון שהיה מאריך בקר"ש, היה מתפלל קודם שמו"ע עם הציבור ורק אח"כ היה קורא קר"ש, אולם בערבית בשבת ויו"ט ובמוצאי שבת היה קורא קר"ש קודם והיה מתפלל ביחידות, והטעם דבשבת שעושה קידוש היום וכן במוצ"ש שעושה הבדלה, אם יתפלל קודם זה שאלה של תדיר שאינו תדיר דקר"ש הוי תדיר וקידוש והבדלה לא הוי תדיר.

כ"ט. הגר"מ בנו של הגרי"ז סיפר לי שעגלון זקן א' סיפר לו על הגר"ח, שפעם היה מאוחר בלילה והגר"ח חיפש מנין למעריב, ולא היה אנשים, רק עגלונים, אז אמר להגיד לעגלונים שיש תנאים, וכולם הגיעו, אח"כ שאלו את הגר"ח מה עם התנאים אמר להם האם קר"ש אין זה תנאים הרי אומרים אם שומע תשמעו תקבלו שכר ואם לאו לא תקבלו שכר.

ל. אמר לי הגר"א פנקל דהוא למד אצל כולם, והגיע לר' חיים לבריסק, זה היה לאחר שר' חיים כבר הפסיק בוולאזין, והיה אצלו חבורה שלמדו בבית, ור' חיים בחן אותו ושאל אותו שאלה, ולא ידע מה לענות עליה ולאחר כמה ימים אמר תשובה ור' חיים אמר לו שזה לא חכמה, ומ"מ הסכים לקבלו, וסיפר שהיה אצלו שולחן עגול שמסביב היו יושבים כל אחד עם אחרון אחר, ור' חיים היה שואל שאלה תוך כדי

הלימוד, ואם אמרו לו שיש איזה אחרון ששואל את זה, היה אומר א"כ אפשר להמשיך הלאה ולא היה רוצה לשמוע התשובה, העיקר שלא טעינו, אבל אם אף אחד לא היה שואל היה לומד שוב את הסוגיא, דהיה אומר אם זה שאלה למה אף אחד לא שאל.

ל"א. פעם אחת הגיע האדמו"ר מסלונים לקמניץ והגרבי"ד אמר לכבודו שיעור וראה איך שהוא מתאמץ ומסביר את דעת הרשב"א, ואח"כ שאלו נו זה אומר הרשב"א ומה אתם אומרים, שמח הגרבי"ד ואמר לו גם הרב"ה סובר שזהו הפשט האמיתי ברשב"א. אולם הגרבי"ד קם על רגליו ואמר אני מבקש מהקב"ה כל חיי אני רוצה לידע רק מה הרשב"א מתכוון ותו לא.

ל"ב. הגרבי"ד כשמינו אותו להיות ראש ישיבה, השיעור הראשון שמסר בישיבה שבדקו אותו לראות אם הוא ראוי להיות ראש ישיבה מסר על הסוגיא דמשכון מה שנדפס בברכ"ש בסוף כתובות, והטעם שאמר שזה השטיקל הכי גרוע שלו וכדי שלא יהיה גניבת דעת שמא יחשבו שהוא יותר ממה שהוא לכן אמר בדוקא את זה.

ל"ג. שלמדנו נזיר אמר הגרי"ד את מה שהוכיח הגרי"ז מהגמ' בדף ט' דהדין חזרה בתוכ"ד בנדרים אינו מדין חזרה דכל התורה כולה אלא מדין נדרו ופתחו עמו, וסיפר הגרי"ד שמתני שהיה בא זקני להגרי"ז היה נכנס לשיעור של הגרי"ז ואז גם הגרי"ז אמר יסוד זה ומיד קם זקני והתחיל לרקוד, וסיפרתי זה לאדמו"ר והתפלא ואמר לי שהוא זוכר ששמע כבר מאביו ג"כ יסוד זה הרבה לפני ששמע מהגרי"ז, וא"כ מדוע כ"כ שמח זקני, ואמר דאולי כיון ששמע מהגרי"ז מסתמא כבר הגרי"ז שמע את הסברא מהגרי"ח ולכן מאד שמח.

ל"ד. שזקני שחזר מואלזין לביתו בסלוצק אמרו לו כמה למדנים דהיו שם מה יש לך כ"כ ללמוד מהגר"ח, יש כאן הרבה ספרים הגרעק"א ועוד אחרונים ותלמד מזה. אמר להם דבכל הספרים האלו אני יכול ללמוד מה לומר, אבל הגרי"ח מלמד אותי מה שלא לומר.

ל"ה. אביו של זקני הגאון ר' שמואל דוד זצ"ל, פעם נסע הרבה זמן עקב מסחרו היה סוחר ביערות כמו שנכתב למעלה, ולא הגיע הרבה זמן מברק ממנו, ואחרי הרבה זמן הגיע מברק, והיה כתוב שם כיון שבני ברוך בער לומד עכשיו איזהו נשך, וזה פרק קשה, לכך לתת עוד כסף לרב"ה שלו שילמד עוד פעם הפרק.

ל"ו. הוא סבל הרבה מכאבי ראש והרופאים הציעו לו שילך לים, ובליטא לא היה ים, ואף דהיה שם זה היה רק נהרות אבל לא היה ים עם גלים, דזה מחזק השרירים ומועיל לכאב ראש, והיו צריכים ליסוע לגרמניה, והיו צריכים לסדר דרכון, וכבר הכל סידרו ונסע עם חתנו הגר"י טורץ, ואמרו לו אח"כ דאף דלא היה חוף מעורב, דהכמרים גם לא נתנו דיהיה חוף מעורב, אבל מ"מ יש נשים דמגיעות בזמן של הגברים, ואמר א"כ חוזרים הביתה. ואף דהיה כ"כ טירחה, ודודי אמר דזה היה לו קשה מאד דעד דאירגנו הכל, היה טירחה גדולה ומ"מ חוזרים.

ל"ז. בגלל מחלתו פורסטט היה נוסע לעיירת מרפא דרוזניק, דהנהרות שם היו טובות לזה, היו נוסעים לאחר ט' באב עד אלול, והיו שם כל גדולי הדור, רח"ע ור"ש, והרבה דיבר שם עם ר"ש בלימוד, הגרבי"ד לא היה קורא עיתון משום דכיון דמביאים שם את הטענות של המינים אף דמביאים זה כדי להשיב עליהם תשובה, אבל מ"מ כיון שמובא שם דברי אפיקורסות לא קרא בזה, ואפי' לא היה נוגע בזה בידו אלא היה רק כלאחר יד, ומספרים דהגר"ע היה קורא כיון דהיה מנהיג היה צריך לידע מה קורה בעולם, וכשהגרבי"ד הסתובב בבית הבראה שם, ראה את הגר"ע קורא עיתון, ושאלו הגר"ע וכי הראש ישיבה אוחז דגם בבית הבראה א"א לקרוא עיתון.

ל"ח. הגר"א פלצינסקי סיפר לי זה היה בחתונה של נכדת ר' חיים בתו של ר' צבי הירש, והיה שם בית הבראה ליד וילנא כל הגדולים היו שם וגם רח"ע היה שם, והגרבי"ד רקד כמו בחור אף דהיה מאד זקן כמה חדשים לפני שנפטר, ואמר חתונת הרבעס הטעכטר, ואמר חרוזים, ואמר לי הגר"א פלצינסקי דלא התפעלתי מהחרוזים שגם זה אני יכול לעשות כן, ורק התפעלתי כשהתקרבו לזקני מיששו שם חום וקדושה וגם הוא עצמו לא יכל לתאר לי.

ל"ט. שמעתי מאבי, שישן עמו בחדר וראה מסביבו עשן כמה פעמים ובתחילה חשב שהוא מדמיין לעצמו אבל ראה כמה פעמים. הקדושה שלו היתה בולטת, אמרתי לו למה לא מפרסמים אמר לי וכי אנשים יאמינו לזה.

מ. אמר לי אחד שלמד אצל הסבא בשם סלמודינסיקי, שהוא היה מהשומעים הראשונים אצלו בהלוסק, והתחילו ללמוד שבת, ומסר שם שיעורים טובים, אבל הבחורים לא רצו, והצטערו ע"ז.

מ"א. כשנעשה לי בר מצווה אבי הלך להזמין את הגרא"ז אבל לא חשב שהוא יבוא וגם לא רצה שהוא יבוא וכי הוא יטריח את גדול הדור, ולבסוף הגיע עם הרבנית ע"ה, ושאלו איך הראש ישיבה הטריח עצמו כ"כ, ואמר כן בשביל ר' ברוך בער אני צריך להטריח.

מ"ב. בבר מצוה שלי נשתתף הגרא"ז, וסיפר דבתחילת לימודם בואלזין היה הוא מדקדק מאד להבין דברי הגר"ח והגר"ד להיפך היה אומר אחרת מדברי הגר"ח, אבל אח"כ נשתנו הדברים, דהגר"ד נתאמץ מאד מאד להבין דברי הגר"ח והגרא"ז חולק על זה.

ואמר גם דהגר"ד היה נסתר בבקיאות, וידע מועד מאד טוב, והיה בקי יותר ממני, ור' חצק'ל סרנא ישב שם, ואמר אזי אזי!!! וכן בקדשים היה בקי, ולמד עם אבי בבין הזמנים מעילה, ואמר לו הרבה חידושים על ההתחלה, והסיבה שלמד מעילה שע"י לימוד מעילה אפשר להעבור על כל קדשים דא"א לדעת מעילה אם לא יודעים זבחים.

מ"ג. שגמרנו באמצע הזמן ללמוד נזיר אצל הגר"ד, היו בחורים שרצו ללמוד מעילה, ושאלהו את הגר"ז ואמר דמעילה זה קשה כירושלמי, ורק אפשר ללמוד את זה כדי לדעת מה לא נכון, ולמדו בסוף כמה דפים במגילה, אבל היה זמן אי שלמדו כן מעילה.

מ"ד. שמעתי מהגר"ד דכשבאו לומר לאביו מרן הגר"ז זצוק"ל שנסתלק הגר"ד אמר דנסתלק כאן גאון מלפני מאה שנה.

מ"ה. הגר' נח שמעונביץ ר' נח מינסקר, היה הרבה מייגע את הסבא והיה שואל אותו הרבה ולכן היה יודע דברים שאחרים לא ידעו, ואמר לי אבי ששאל להסבא דהרי אינו בעל כישרון גדול, ואמר אעפ"כ "ער ערבאן אין לערנען".

מ"ו. שמעתי מאחד שהסבא היה בדרכו ליסוע לכנסיה הגדולה של אגו"י ולבסוף חזר בו, וכתב מכתב שמי שמתנגד הרי הוא כזורק חץ בלגיונו של מלך, והבין מהגר"ח שאחז שהוא גם צריך להיות שם, הגם שלהגר"ח היה טענות ע"ז, והגר"ח הסביר הטענות שהיו לו ע"ז, דכמו דקודם שהיה חשמל על אף דיש בזה חיסרון דכל אחד מדליק נר לעצמו, מ"מ שיש קלקול זה לא מקלקל לכולם, אבל בחשמל אפי' שזה יותר טוב אבל מצד שני שיש קלקול בחשמל הוא קלקול לכולם, ואותו דבר כשיש רב לכל עיר זה פחות אבל מצד שני שיש קלקול זה לא מקלקל את כולם אבל שמקימים את אגודה אם ח"ו יש קלקול זה מקלקל את כולם.

מ"ז. הגר"ד סיפר שבזמן שנתייסדה המדינה כולם חשבו שהמדינה לא תחזיק הרבה זמן שהיו מוקפים מאויבים מכל הצדדים, ואמר הגר"ז שאם הם לא לוקחים בני ישיבות אז בטח יתקיים המדינה עם כל התושבים בזכות שלא עושים אנגריא בת"ח, והביא מה שכתוב על אחאב שהיה מושל בכיפה וניצח במלחמות אפי' שהיה עובד ע"ז, וכתוב בגמ' הטעם משום שלא עשה אנגריא בת"ח.

מ"ח. החפץ חיים כשהיה בגלות בזמן מלחמת העולם הראשונה [שהגרמנים שהתחילו לנצח שלחו את כל היהודים שהיו ליד הגבול, כמו ראדין, וסלבודקא, לתוך רוסיה], הח"ח היה אומר דרשות בעיירות שם, והיה שם עיירות שלמות של עמי הארצות, ופעם אמר מה שכתוב בחז"ל "שאין בין עולם הבא לגהנום אלא כחוט השערה בלבד", ופי' דברגע אי אפשר להיות בגהנום ע"י עבירה קלה, והיה שם איזה עם הארץ ששאל אותו דא"כ זה דבר טוב שאפשר ברגע אחד לדלג מגהנום לגן עדן, ואמרו לח"ח מה יש לך לדבר כאן הרי הם לא מבינים, ואמר להם אם לפחות בזמן הזה הם לא מדברים לשון הרע זה ג"כ טוב

מ"ז. דודי הגר"א גרובסקי בזמן שהיה חתן היה בקרמנצ'וק ושם היה חתונתו, ולפני החתונה, השתלטו הקומניסטים על קרמנצ'וק, ודרכם היה כשהשתלטו סגרו כמה רחובות ולקחו את האנשים ושלחו אותם למחנה עבודה, לעבוד חודש או יותר, ודבר ראשון לקחו לעבוד ולשחרר זה כבר פרשה אחרת, דזה היה שיטתם, וראו מהחלון של הסבא דתפשו את הרחוב, ור' ראובן היה באמצע הרחוב, והיו סבורים דתפשו את ר' ראובן ואין עצה איך לשחררו. ולא ידעו אפי' להיכן לקחו אותו, ואח"כ הגיע, וסיפר כשראה את הקומניסטים ראה שכתוב על איזה משרד של הקומניסטים ללמוד כל מיני דברים, ונכנס לשם ורימה אותם ואמר שיש לו בן ובא לשאול במה ילמד, וכך דיבר עמם בכה וכה והסתכל כל הזמן אם הלכו, וכשראה שנסתלקו אמר להם טוב אני שומע, וחזר, ואח"כ היה שאלה אם זה חשיב מציל עצמו במינוח, דרק שאל מה זה כאן ומה זה כאן, והיה לו ויכוח עם זקני אם זה היה מותר.

מ"ח. והגרבי"ד סיפר שגם אצל הגר"ח היה מעשה כזה, דבמינסק גם עצרו רחוב ותפשו את הגר"ז ואת ר' הירש צבי גליקסון, והגר"ח תפס את שניהם ואמר "זיינען מיינא" וברחו ולקח אותם, ואמר הגרבי"ד זה הכח של ר' חיים, דלכאוי' מה ברחו, והרי היה כ"כ חלש, אבל זהו משום מה שכתוב וראו כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך, וראו את התפילין של הרבי'ה, ואף דלא הניח אז תפילין, ואמר הגרבי"ד לי אין כח זה.

מ"ט. הייתי פעם אצל בעל הקהילות יעקב זצ"ל, ושאלתי אותו שאלה בענין שידוכים, ואמר לי איני יודע מה נעשה בשמים, וכל חסידשא רבי'ה שיאמר אני יודע מה נעשה בשמים הרי הוא "שקרן", ולקח המקל וצעק בקול גדול אולי ר' ברוך בער ידע. וכנשכנס נכנסה עמו הרבנית תליט"א, וצעק "פרוי גיט ארויס", ואח"כ שאלו למו"ז אם יש לה קשר עמו וכשאמרה לו שזה אשתו, שלח לקרוא לה דאמר אשת חבר כחבר, אבל מרוב פחד לא רצתה להכנס עוד פעם. וסיפר לי שעוד שמע שיעורים מזקני בעיר גומל שבאוקריינא, זה היה בתחילת מלחמת העולם הראשונה שזקני ברח מקובנא לראסיין, ובסמוך לשם שכנה העיר גומל והסבא מנוברהדוק היה לו שם ישיבה גדולה של כמה מאות בחורים, וששמע שזקני נמצא קרוב ביקש ממנו למסור שם שיעורים, ומסר שם כמה חודשים, וזקני היה מציין שראה שם שני מצוינים ואחד מהם היה ר' ישראל יעקב מהורנסטייפל.

נ. חמיו של זקני היה הרב בקמנצ'וק, זו היתה עיר חשובה והיו שם עשירים גדולים הרבה בתי חרושת של נקנקים, ואפי' היה שם כמה בתי כנסיות שהיה להם חשמל, ירח וכוכבים של חשמלים, שזה היה דבר נדיר אז, והיה שם שלש קהילות, הקהילה הגדולה היתה של חסידי חב"ד, עוד קהילה של חסידים יוצאי פולין, וגם קהילה קטנה של מתנגדים ומנתה רק כמה משפחות, וחמיו של זקני היה הרב מטעם הקהילה של המתנגדים, והיה שם מחלוקת גדולה מאד בין כל הקהילות, וכשנפטר חמיו רצתה הרבנית שזקני יקח את הרבנות, וזקני היה אז במינסק עם הגר"ח, וביקשה מהגר"ח שיגיד לזקני לקחת את הרבנות וטענתה שהיות שנשארה בת שלא נשאה וע"י שזקני יקח את הרבנות יהיה יותר קל להשיג שידוך שתוכל להתפאר עם הרבנות של זקני, והגר"ח אמר לו שיקח את הרבנות, והיות שזקני היה ראש ישיבה גדול לא רצו החסידים שיקח הרבנות, ואמרו לו שכאן זה עיירה של עשירים וחרשנים, מה יש לראש ישיבה לעשות בעיירה כזאת, אולם זקני אמר להם בזה הלשון "גם את הארי והדוב הכה עבדך" ונעשה לרב.

ולבסוף מה שקרה שראו כולם את גדלותו של זקני, לא רק שלא עשו איתו מחלוקת אלא אדרבה כולם חיבבוהו ונעשה הרב של כולם בפועל, עד כדי כך שהרב השני הרב רפאלוביץ [שם אמרו שהוא כמו הגר"ח"ע, וזקני היה צוחק ע"ז, זה נכון שהוא היה ת"ח וידע ש"ס אבל אין לדמות כלל להגח"ע], ביקש ממנו שיקח את הרבנות של כל העיר, וזקני לא הסכים שלא רצה לקחת רבנות של מישהו אחר, אולם בפועל באופן מעשי זקני היה הרב של כולם, וזקני גם היה מוכרח להתפלל בבתי החסידים, ושהיה מתפלל שם לבש גרטל ולא פשט את זה עד סוף ימיו, וגם פעם עיקר הפרנסה של הרב היה המכירת חמץ שהיו נותנים סכום נכבד, והרב רפאלוביץ ביקש מכל אנשיו שיבאו למכור את החמץ עוד הפעם אצל זקני.

ואח"כ שרצה זקני לעזוב מטעם שהיה קשה להחזיק ישיבה אצל הקומניסטים, כל תושבי העיר עשו שם ממש הפגנות כדי שלא יעזוב, וביקשו מהח"ח שיכתוב מכתב לזקני שלא יעזוב, ואבי סיפר שבישיבה שם היה תלוי המכתב של הח"ח והיה כתוב שם שאסור לו לעזוב מפני שעיר המחוז חראסון [אבי סיפר שזה לפחות עשרים פעם ארץ ישראל], כל העיר עם כל אלפי התושבים מוגנים ע"י ר' ברוך בער, אבל זקני כן

עזב, ואח"כ נפטר אביו ותלה את זה על שעבר על הציווי של הח"ח, וגם שהם כ"כ התחננו שלא יעזוב ואולי היה אסור לו לעשות כן.

נ"א. סיפר הגרב"ד, דהגר"ח אמר דעל אף שעל הראיות של ר' יצחק אלחנן אפשר להתכוות, אבל הפסק שלו הוא אמת ויציב, ופעם הגר"ח שלח לו שאלה שהסתפק בזה, והיה נוטה דעתו לצד אחד, ושלחו, וביקש דלא יכתוב לו הראיות, אלא רק הפסק שלא יקלקל, והשליח בדווקא החליף תשובתו של הגר"ח, כדי לראות איך הגר"ח יגיב, והגר"ח נתקשה דאיך יכול להיות שר' יצחק אלחנן אמר ככה והרי הסברא הישרה הוא להיפך, וקם מהשולחן והסתובב הלך ושוב וחשב איך יכול להיות שפסק ככה.

נ"ב. הגר"א לופיאן סיפר שר' יצחק אלחנן שהוציא את ספרו בא לגביר אחד להתרים אותו, בעיר קובנא היה הרבה גבירים, ואמר לו הגביר דרצוני ליעץ לך שלא להוציא את הספר, ואמר לו ג' סיבות ואני זוכר שתיים, א' דלא יצא לך מזה כבוד, דבכך אתה ממעיט את גדלותו, דככה חושבים שאתה גדול, ועכשיו רואים את גדלותך, ועוד דלא יצא לך מזה כסף והלוואי ותצליח לכסות את הקרן, ואמר לו הגר"א דא"כ הוא סיבה שאני יוציא את הספר, דאם כן שלא יהיה לי מזה לא כבוד ולא כסף, הרי זה לשמה וא"כ אדרבה צריך אני להוציא את הספר.

נ"ג. הגרב"ד אמר שאמרו למה ר' יצחק אלחנן היה גדול יותר מהנצי"ב שהוא יצא פוסק הדור, מפני שהיה יותר מתמיד מהנצי"ב, והנה על ההתמדה של הנצי"ב מסופר כשהיה הולך לישון היה מניח את ידו תחת נר ושהיה הנר מגיע ליד היה קם וטובל את ידו במים, ואם אמרו שר' יצחק אלחנן היה יותר מתמיד מהנצי"ב יש ללמוד מזה מה היה ההתמדה של ר"א.

נ"ד. עיקר הסיבה שזקני שלח את אבי שילמד בראדין זה היה כדי שישמע שמועס' מהח"ח, [גם הגר"ח מאד החזיק מהח"ח ואמר לו כשידפיס ספר יכתוב לו הסכמה, וכן מנה יחד עם הבית הלוי והמהרי"ל שהוא מהספקות אם זכו לגילוי אליהו], אולם מאד החזיק מהגרנ"ט, ואמר לאבי שישם אזנו כאפרכסת לשמוע דבריו, ושיגיד לו את זה והוא יכניס את דבריו בתוך דברי הראשונים.

נ"ה. אאמו"ר סיפר שהגרנ"ט כשהיה מגיע למסור השיעור היה נראה שחור מרוב שעמל להכין את השיעור, וסיפר שהגרנ"ט לא היה הספיק לבוא למקומו למסור את השיעור שתיכף שהיה מגיע כל הבחורים התאספו סביבו.

נ"ו. שמעתי מאאמו"ר, דר' ירוחם הספיד את הגרנ"ט זצ"ל, [היכרו עוד מקלם], ודיבר על הישרות שלו בלימוד דלא רק שהיה מכוון הרבה לתירוצי הראשונים אלא יותר מזה, דהנה מה שיש בתוס' קושיא ואח"כ וי"ל, ואח"כ ועיי"ל או אי נמי וכדומה, אין זה סתם, אלא הסדר הוא בדווקא, דהתי' הראשון הוא התי' שצריך לומד דבר ראשון, ואח"כ מחדשים התוס' שאפשר לחדש עוד, ואמר דהגרנ"ט גם בזה היה מכוון לדברי הראשונים, דגם היה אומר התי' בסדר של הראשונים קודם התי' הפשוט יותר, ואח"כ התי' היותר מחודש. - ואבי שמע מהגרא"ז שהספידו בישיבת חברון שהוא היה הרעק"א של הדור.

נ"ז. בראדין התעוררה שאלה לבני הישיבה היכן להדליק את הנרות בחנוכה, כיון שלא היו אוכלים וישנים באותו מקום, וניגשו לח"ח לשאול, ואמר לו שישאלו את הראש ישיבה הגרנ"ט, ובדיוק הגרנ"ט היה שם, ואמר שיביאו את ספר משנה ברורה ויראו מה הח"ח פוסק, ואבי סיפר לי שהח"ח כמעט כל הזמן היה רציני ולא היה מחייך אבל הפעם חייך.

נ"ח. הגר"א לופיאן סיפר שהוא למד יחד עם הגרנ"ט בקלם, ובקלם היה נהוג שכל יום יש תורנות לבחור שאם א' צריך ללכת יש לבקש רשות מהבחור התורן, ופעם היה שהוא היה התורן והגרנ"ט שהיה בחיר הישיבה והיה מבוגר ממנו היה צריך ללכת וניגש לבקש ממנו רשות ללכת.

נ"ט. הגר"ד אמר לי על הגר"ז שידע כל התורה כולה, והכל היה כמונח אצלו כקופסה, אמנם יכלו לתפוס אותו על תוס' אבל לא מה שנוגע בפשט ההלכה. אני זוכר בליל שבת א' אצל הגר"ז שדיבר עם הגר"ח קרסנצקי בסוגיא בהמפקיד דתחזור פרה לבעלים ולא היה שם אור ולא יכלו לראות בגמ' בפנים, והגר"ז חזר לו את כל הגמ' והרש"י שם מילה במילה בע"פ.

ס. הגר"י היה הולך לצורך בריאותו ברחוב דוד ילין, ואבי שהיה רוצה לדבר עמו בלימוד היה הולך לשם ומדבר עמו, והיה אומר לאבי דאיננו בענין, ואמר אבי דזה מספיק לו, והגר"י אמר לי דאביך מדבר דברים עמוקים ואני לא בענין. ואח"כ אמר לאבי עלי שאני יודע קדשים, אבל אני צריך לידע שקדשים אמנם קל לקנותם ככלי זכויות אבל גם כך נאבדים מהר, והסביר לי אבי מה שאמר דאין דומה קדשים לנשים נזיקין, דשם העיקר זה היסודות, ואם מחסיר פרט לא חסר בעיקר היסוד, וכמו שיש יסוד של ערב וכו', אבל בקדשים אין יסודות אלא הכל בנוי מההלכות ומהדינים, ואם חסר דין אחד הכל יכול להשתבש, ולכן אמר לי הגר"י דצריך לחזור ולחזור ע"ז כל הזמן.

ס"א. אבי היה הולך לשמוע שיעורים מהגר"י בקדשים עוד כשהיה בבריסק, והגר"י אמר לו שהטעם שהוא מתעסק בקדשים, הוא משום דזה היה מתאים לכשרון שלו, לסדר את ההלכות. ויש שמועה אחרת שאומרים בשם הרבנית שלו שפעם פגשו הח"ח ושאלו במה הוא מתעסק ואמר לו בקדשים, אז אמר לו הח"ח טוב מאד תמשיך בזה ובזה תהיה הצלחתך.

ס"ב. אבי אמר דהגר"י אמר דכשיבוא משיח ויצטרכו לפסוק בדיני קדשים נראה לו שהוא יוכל לפסוק. וכמו כן אמר להגר"י דהוא יוכל לפסוק בדיני שביעית.

ס"ג. הגר"י דצ"ל אמר בחתונתו שטיקל, והגר"י אמר לו שיאמר את זה דהלוואי שיש לו שבע שטיקלך כאלה, והעולם לא הבין מה כ"כ יש בזה, והסביר הגר"י דזה אמת, ואם זה אמת שוה יותר מהכל.

ס"ד. הגר' משה אהרן שטרן היה גם מתפלל שם בליל שבת ופ"א אחד מילדיו נרדם ורצה להעיר אותו מכיון שלא היה מטלטל, והגר"י אמר לו מאיזה זכות יש לך להעיר ילד קטן בגלל שאתה מחמיר לא טלטל, ואמר לו כשהוא יתעורר אני ישלח את אותו עם בני ר' רפאל לבית.

ס"ה. הגר"י אמר איזה ביאור שאיני זוכר בסוגיא דיוקרא דלקמיה בב"ק, סוג בריסק'ר סברא, ואמר לו אבי דאין זה בהבנה כ"כ, ואמר לו הגר"י דבר שלא אמר לו אף פעם, כך קיבלתי מאבי שצריך ללמוד.

ס"ו. בשנה האחרונה של הגר"י בעשיית אמרו לו דיש אתרוג מהודר, ורצו לשמח אותו בזה, ואמר אז מה יש, והיה הדבר לפלא, שהרי כל שנה היה שמח מאד בזה, ובאמת נפטר במוצאי יו"כ.

ס"ז. מו"ר זצוק"ל נעשה לבר מצוה מעט זמן לאחר יו"כ, ובשנה שנעשה בר מצוה רצה לצום ביו"כ, אבל בהפסקה שאל אותו מרן הגר"י האם אכל, ואמר לא לא שהוא עדיין לא מוכרח, ואמר לו הגר"י "מיד לך לאכול". וגם שנה לאחר מכן, לא הסכים הגר"י שימתין עד הזמן המאוחר שהוא המתין, ואמר לו שילך ויעשה הבדלה, ויעשה לו טובה ויוציא גם את בתו הרבנית שיף שתחי', שגם באותה שנה נעשית לבת מצוה.

ס"ח. אבי מאד החזיק מר' אהרן כהן, ואמר שעד שראה את ר' אהרן כהן לא הבין מה העולם מתפעל מעילוי, ואמר גם אני עילוי, אבל כשראה את ר' אהרן, אמר שעילוי "זה בריה אחרת", ואמר לי שאגיד לו את חידושו והוא כבר ירחיב אותם, ואמר לי שכשראה את המכתבים ששלח זקני לאבי בעניני קדשים אמר דעשה טעות, מכיון כשברח היה לו אפשרות או לברוח לסבא או לחברון וברח לחברון, וטעה במה שלא הלך לסבא, דחסר לו הראש ישיבה הזה, ולכך אמר אאמו"ר דיכל לומר על חידוש שלו שאינו נכון, ואמר אאמו"ר דאם היה לומד אצל הסבא היה נעשה כמו ר' אהרן קוטלר, דהיה גדול מאד בהיקף שלו, ואמר דכשהתחילו ללמוד חולין בישיבה שם, הביאו את הגר"י למסור שיעור לאחר ג' שבועות, וכבר שאל אותו מכל המסכת והכל היה כמונח אצלו בקופסא.

ס"ט. הגר"א כהן היה אוהב להכניס את חידושו בתוך לשון הפסוקים, אני זוכר שהיה אומר את החידוש שלו דהדין עדים בנפשות הוא לא רק דין עדים לברורי אלא עדים לקיומי דבלא העדים לא חל חיוב מיתה, היה מדייק הפסוקים, דהנה בממון כתיב ע"פ שנים עדים "יקום דבר" והיינו רק לברר הדבר, אולם בנפשות כתיב ע"פ שנים עדים "יומת המת" ומשמע דהעדים הם המביאים החיוב מיתה, ועוד כהנה וכהנה,

ע. אבי הלך ללמוד בחברון [מחשש שמא יגייסהו לצבא], ולא גילח את זקנו, דהגר"י לא רצה שיגלח, והיה היחיד בחברון שלא גילח את זקנו, וכשהגיע הסבא קדישא אלפנדרי, לא הסכים לתת לבחורים

מחברון יד כיון שלא היו עם זקן, ולאבי נתן יד. ואף שהיה הולך עם כל הבגדים הלבנים המודרנים איך שהיו הולכים בחברון מ"מ לא גילת.

ע"א. הסבא מסלבודקה היה בוחן בחורים באמצע השומעס' והיה יודע הרבה ללמוד, וראו אצלו מופתים, כשאבי הגיע ללמוד אצלו, שאל אותו למה אביו הגרב"ד, לא אווז מדרכו ואמר לו שאינו יודע, ואמר לו זה מה שרציתי לשמוע ואמר לו לך תלמד.

ע"ב. זקני מזכיר בברכ"ש בב"מ [סי' ד'] את ר"מ פינקל הינו בן של הסבא מסלבודקה שלמד אצל הגרב"ד, והסבא מסלבודקה שלח אליו מאה וחמישים בחורים, אמר הסבא מסלבודקה לסבא, דהוא יישב את בנו ר' משה לא רק בלימוד, [ר' משה היה עילוי].

ע"ג. הגר"ח אמר על הגר"מ פינקל זצ"ל דהוא יודע ללמוד, והסבא שלח אליו מכתב שילמד עם אבי ועד שהגיע המכתב כבר נפטר, היה חולה בטיפוס.

ע"ד. אבי היה בחברון בזמן הפרעות בתרפ"ט, ונסגר בחדר עם עוד בחורים, וכבר שמעו דפיקות של גרזנים על הדלת ואמרו וידוי, ופתאום היה נס שהתחילו הפורעים לריב עם איזה חיל בריטי, ועי"ז ברחו [והיה זה דבר פלא דהיו מאוד בשלום עם האנגלים], ולאחר מעשה נתברר שהגרב"ד היה באותו זמן באמריקה, ונכנס לאיזה ביהכנ"ס וראה שם אשה בוכיה, ושאל אותה לסיבת הדבר, ואמרה לו שעכשיו אומרים ברדיו שיש פרעות בחברון ובנה לומד שם, ואמר לה הגרב"ד גם לי יש בן שם בוא נתפלל יחדיו, והתפללו, ונתברר שבאותו זמן בדיוק שהתפלל היה הנס.

ע"ה. שאבי למד בחברון פסק לו הגרמ"מ אפשטיין לא לשמור ב' ימים טובים וזקני מאד התפלא על הפסק הזה.

ע"ו. לאחר שהגיע אאמו"ר לחברון ביקש הגרב"ד מהסבא מסלבודקה שיתן לו רשות ללכת לשמוע את ר' איסר זלמן בירושלים, ונסע לירושלים לשמוע אותו.

ע"ז. הגרמ"מ אפשטיין היה נותן סמיכה לבחורים גם בלא מבחן ואמר דמסתמא יפסקו נכון, אבל זקני היה בוחן, ואבי סיפר שהיה שואל ב' שאלות שבכל שאלה היה מקיף כמעט את כל יו"ד.

ע"ח. זקני היה חושש הרבה מנדרי מצוה, מכיון שנדרי מצוה א"צ לקבל בלשון נדר כמש"כ הרמב"ן אלא מה שמקבל לעשות מצוה הוי נדרי מצוה וגם זה חל במחשבה, לכן חשש מאד שמא חשב לעשות איזה מצוה, והיה מבקש עשרות פעמים ביום שיעשו לו התרת נדרים, [הגם דבברכ"ש בנדרי ס"י ו' כתב דבאופן שחל הנדר ע"י מחשבה מועיל גם מיני אומדנא שבלב לבטל הנדר ולא הוי דברים שבלב כיון שכל הנדר חל במחשבה, מ"מ היה חושש]. שמעתי שהסיבה שהגר"ח לא היה כותב בהזמנה לחתונה את השעה של החופה דחשש שאם יאחרו את הזמן יש כאן שאלה של נדרי מצוה.

ע"ט. שמעתי מהגר"צ מרקוביץ כשנולדה אחותי ע"ה, היה אז לפני הגרב"ד שהודיעו לו ע"ז, וביקש שיביאו לו מים ליטול ידיו, כך היה נהג לפני שהיה נותן ברכה ליטול ידיו, ובירך שתזכה להנשא "לגוטער ישיבה מאן".

פ. הגאון ר' אריה לוי זצ"ל למד אצל הסבא, ואירע מעשה שהיה חייב לברוח מהמקום שם, ואמר לו הסבא "דע לך כל הפורש ממני כפורש מן החיים", ואמר לי הגר"א זצ"ל שהוא צדק.

פ"א. הגרי"ז אמר על המעשה עם הבית הלוי דהכניס אצבעו לאש לבדוק אם הוא ת"ח דאין אש של גהינם שולטת ב', ותמהו לפניו וכי יכול להיות שהיה מעשה כזה, ואמר דגם אני לא האמנתי, אבל אאמו"ר הגר"ח אמר דהוא עצמו ראה זה.

פ"ב. אאמו"ר אמר בשם הגרי"ז דאפשר ללמוד דברי הגר"ח לפני הגמ', דדברי הגר"ח תורה בפני עצמה הם. [וכך היה כשהתחלנו ללמוד עמו מסכת סנהדרין, התחיל קודם ללמוד דברי הגר"ח הידועים על רוב בסנהדרין, ואמר לנו דבר זה].

פ"ג. הבר מצווה של אבי היה במינסק, וגם הגר"ח היה שם, והבר מצוה חל בשבת, והגר"ח ביקש מזקני שיזכירוהו לו קודם שבת כדי שיאמר לבתו שתבדוק את בגדיו אם לא יוצא חוטים שלא יהיה טלטול, וזקני לא הודיעו לו מכיון שלא רצה להטריח את הרביה, אח"כ בשבת בבוקר הגר"ח שאל למה לא הזכירוהו לו, וזקני אמר שלא רצה להטריח את הרביה, והגר"ח כעס מאד ואמר רביה רביה אמרתי שאני רוצה להגיע, אח"כ ביקש הגר"ח מאבי שיגיד לו הדרשה, ואבי בתוך הדרשה הזכיר מדברי השאג"א, והגר"ח אמר לו שהסיבה שנהגו בדרשת בר מצוה להזכיר מדברי השאג"א הוא מכיון שהשאג"א פרץ דרך חדשה בלימוד דמקודם למדו בדרך הפלפול, וכיון שהתקבל הדרך לימוד שלו לכן נהגו להזכיר דבריו בדרשת הבר מצוה, והוסיף הגר"ח דב"ה גם הוא זכה לחדש דרך בלימוד.

פ"ד. הגר"ד אמר לי שהסיבה שלא כתבו הקדמה לחידושי הגר"יז כמו שכתב הגר"יז על חידושי הגר"ח הוא מכיון שרק אצל הגר"ח היה צורך לכתוב מכיון שלא כ"כ היכירוהו את דרכו של הגר"ח שזה היה דרך חדש בלימוד, אבל היום שזה ידוע אין צורך בהקדמה.

פ"ה. זקני היה מקפיד לפני שיצא לדרך לנשק הספרים, וכן היה מקפיד לא לצאת לדרך בלא ספר, והיה מקפיד גם שמי שמחזיק הספר שיצא קודם לכבוד הספר.

פ"ו. אצל זקני וגם אצל הגר"יז לא נהגו להריח בשמים במוצ"ש, והטעם לזה דחששו שמא אנו לא מכירים המינים כ"כ לדעת איזה ברכה לברך על כאו"א, ולא רצו לסמוך על השי' המובא בפוסקים, דבמוצ"ש אפשר לברך לכתחילה על כל הבשמים מיני בשמים.

פ"ח. זקני היה אומר שגם אצל הגוים הקדמונים שלהם היו יותר גדולים וחכמים מאלו של היום, ומה דהגוים אינם מבינים כן, זהו מחמת שאין להם מסורת ולכן רחוקים הם מקדמוניהם, ומפני ריחוקם נראים הם בעיניהם כקטנים, ודומה לכוכבים הנראים קטנים בעינינו בגלל ריחוקם, משא"כ ישראל שיש להם מסורת ולומדים דברי קדמוניהם אינם רחוקים מהם אלא קרובים להם ומכירים אותם, ולכן מבינים שהקדמונים היו יותר גדולים, ושאלו לזקני איך אפשר לומר כן שהקדמונים של הגוים היו יותר חכמים מאלו של היום, הרי היום יש חידושים בעולם מה שלא היה מעולם, ואמר להם שפעם היה חינוט המת וכישוף שהיום אין מי שיכול לעשות כן, וכל הדברים החדשים שיש היום הם כאין ואפס לזה.

פ"ח. הגעתי פעם לחזו"א יחד עם אבי, ואמר לאבי שהוא אוהב את הספר של הברכ"ש יותר מהספרים של הראשי ישיבות האחרים, דהראשי ישיבות האחרים מביאים מבחוץ לסוגיא לסוגיא, אבל הוא מדבר מתוך הסוגיא.

